

MALA BIBLIOTEKA GODIŠNJAKA ZAŠTITE SPOMENIKA KULTURE HRVATSKE

Dinka Alaupović Gjeldum

ANTROPOLOGIJA PROSTORA

(na primjeru sela Bitelić – Sinj)



Dinka Alaupović Gjeldum ANTRPOLOGIJA PROSTORA (na primjeru sela Bitelić – Sinj)



Zagreb 2007

U Maloj biblioteci Godišnjaka
dosad izašlo:

Pavliša Vežić
*Crkva Sv. Trojstva (sv. Donata)
u Zadru (1985)*

Marijan Orlić:
Antički brod kod otoka Ilovika (1986)

Drago Miletić * Marina Valjato Fabris:
*Kapela sv. Filipa i Jakova
na Medvedgradu (1987)*

Milan Kruhek:
Stari glinski gradovi i utvrde (1987)

Ivy Lentić-Kugli (et. al.):
*Isusovačka crkva i samostan
u Varaždinu (1988)*

Tone Papić * Božica Valenčić:
Crkva Svih svetih u Đakovu (1990)

Silvije Novak * Marija Mirković:
Dvorac Miljana (1992)

Milan Kruhek * Zorislav Horvat:
Stari grad Slunj (1993)

Ivo Šprljan:
*Skradin – Arhitektonski elementi
i detalji (1996)*

Drago Miletić:
*Sokolac – Frankopanski plemićki grad
u Brinju (2003)*

Hrvoje Malinar:
Vlaga u starim građevinama (2003)

Ivan Srša:
Požega, crkva sv. Lovre (2005)

Arsen Duplančić:
*Splitske zidine u 17. i 18. stoljeću
(2007)*

Dinka Alaupović Gjeldum
ANTROPOLOGIJA PROSTORA
(na primjeru sela Bitelić – Sinj)

Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske
Svezak 14
*The Preservation of Cultural Heritage in Croatia
Annual,
Special Edition Vol. 14*

Izdavač: Ministarstvo kulture
Uprava za zaštitu kulturne baštine
*Publisher: Ministry of Culture
Department for the Protection of the Cultural Heritage*

Za izdavača/for the Publisher:
Božo Biškupić

Uredništvo/Editorial Board:
Igor Fisković, Ivo Maroević, Tomislav Petrinec, Ivan Srša,
Radoslav Tomić, Mario Jurišić, Pavuša Vežić

Glavni i odgovorni urednik/Editor-in-Chief:
Jasen Mesić

Tajnik i izvršni urednik/Managing Editor:
Gordana Božić-Goldstein

Lektor/Language editor:
Tomislav Salopek

Prijevod na engleski/English Translation:
Graham McMaster

Grafička oprema/Graphic Design:
Nedeljko Šević

Kompjutorska priprema/Computer Layout:
D&N d.o.o. Zagreb

Adresa uredništva/Editorial Address:
Ministarstvo kulture Uprava za zaštitu spomenika kulture
HR – 10 000 Zagreb, Runjaninova 2

Tiskanje dovršeno/Printing completed
kolovoz/August 2007

Tisak/Printed by:
Kratis d.d.

ISBN 978-953-6240-68-5

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 643128.

MALA BIBLIOTEKA GODIŠNJAKA ZAŠTITE SPOMENIKA KULTURE HRVATSKE

ISSN 1333-4190

Dinka Alaupović Gjeldum
ANTROPOLOGIJA PROSTORA
(na primjeru sela Bitelić – Sinj)

U Maloj biblioteci
dosad izašlo:

Pavuša Vežić:
*Crkva Sv. Trojice
u Zadru (1997)*

Marijan Orlić:
Antički brodogradnja

Drago Miletić:
*Kapela sv. Florijana
na Medvedgradu*

Milan Krubišević:
Stari glinski grad

Ivy Lentić-Križanec:
*Isusovačka crkva
u Varaždinu*

Tone Papić:
Crkva Sv. Križa

Silvije Novaković:
Dvorac Milutinović

Milan Krubišević:
Stari grad Srebrenice

Ivo Šprljanić:
*Skradin – Arhitekturni
i detalji (1997)*

Drago Miletić:
*Sokolac – Fortifikacija
u Brinju (2000)*

Hrvoje Matijević:
Vlaga u starim zgradama

Ivan Srša:
Požega, crkva sv. Križa

Arsen Dupljinac:
*Splitske zgrade
(2007)*

Sadržaj

Predgovor	7
O antropologiji prostora: teorijsko-metodološka polazišta	9
Čovjek i stambeno-gospodarski prostor	15
Primarni prostor obitelji Jukić – Bitelić	16
Kuća 0 – tzv. starina, Jukići – Bitelić	18
Kuća 1, Jukići – Bitelić	19
Kuća 2, Jukići – Bitelić	22
Nova kužina s kominom – sušara	24
Kuća 3, Jukići – Bitelić	25
Kuća 4, Jukići – Bitelić	30
Gospodarska zgrada 5 – štala, Jukići	33
Obiteljska kuća Jukić u Sinju	35
Primarni prostor obitelji Đapić-Keranović	37
Kuća 1, Đapići – Bitelić	37
Kuća 2, Đapići – Bitelić	40
Kuća 3, Đapići – Bitelić	42
Kuća 4, Đapići – Bitelić	44
Pojata 5, Đapići – Bitelić	45
Kuća 6, Đapići – Bitelić	46
Gospodarska zgrada 7, Đapići – Bitelić	48
Sekundarni gospodarsko-stambeni prostor	49
Staje obitelji Jukić – Vedovo	57
Kuća 1 – kužina s kominom, Jukići – Vrdovo	58
Kuća 2 – štala, Jukići – Vrdovo	58
Zgrada 3 – natkriveni tor, Jukići – Vrdovo	59
Nenatkriveni tor, Jukići – Vrdovo	60
Kuća 5, Jukići – Vrdovo	60
Kuća 6 – staja, Jukići – Vrdovo	62
Staje obitelji Đapić – Vedovo	63
Kuća 1, Đapići – Vrdovo	63
Kuća 2, Đapići – Vrdovo	64
Kuća 3, Đapići – Vrdovo	67
Štale – pojate, Đapići – Vrdovo	70
Tercijarni gospodarsko stambeni prostor	71
Čovjek i društveni prostor	74
Čovjek i zavičaj	82
Zaključak	84
Literatura	87
Summary	88

U Maloj bib
dosad izašlo

Pavuša Vežić:
*Crkva Sv. Tihomira
u Zadru (1998)*

Marijan Oršić:
Antički brodići

Drago Miletić:
*Kapela sv. Florijana
na Medvedgradu*

Milan Kruhek:
Stari glinski

Ivy Lentić-Križanec:
*Isusovačka crkva
u Varaždinu*

Tone Papić:
Crkva Svih svetih

Silvije Novaković:
Dvorac Milčević

Milan Kruhek:
Stari grad Srebrenice

Ivo Šprljanić:
*Skradin – Arhitektura
i detalji (1998)*

Drago Miletić:
*Sokolac – Fortifikacije
u Brinju (2000)*

Hrvoje Malinović:
Vlaga u starim zgradama

Ivan Sršić:
Požega, crkve

Arsen Dupljinac:
*Splitske zidine
(2007)*

Predgovor

Priroda je čovjeku darovala prostor. Brojni naraštaji naših predaka, obrađujući ga i izgrađujući, ostavili su u njemu svoje tragove. I mi, sada živeći, svojim djelovanjem na obradbi i izgradnji otisnut ćemo u prostoru vlastitu prisutnost. Tako uobličeni predat ćemo ga zatim našim potomcima, a oni opet svojim. Riječ je, dakle, o živom, dinamičnom procesu odnosa čovjeka i prostora ili čovjeka u prostoru. Riječ je, dakako, o univerzalnom procesu, vremenski starom koliko je staro čovječanstvo, a usto globalno raširenom.

Knjiga koja je pred nama obavještava nas, međutim, o tome kako se ti procesi zbivaju u posve određenoj lokalnoj sredini, u posve određenom vremenskom razdoblju. Autoricu je, naime, vodila misao da prouči na koji način pripadnici konkretne društvene skupine doživljavaju svoj prostor obitavanja te kako njime raspolažu u zadovoljavanju stambenih i gospodarskih potreba, kao i potreba susretanja i komuniciranja pripadnika lokalne zajednice. Odlučivši se za ruralnu sredinu pažnju je obratila na interakcije između arhitekture i gospodarstva. S obzirom na jedno od svojstava rurizma (u opreci spram urbanizma) da su se stanovnici sela relativno lako upuštali u novu gradnju, te samostalno, što će reći bez konzultacija sa stručnjacima, odlučivali o vanjskom i unutrašnjem oblikovanju zgrada, spisateljicu je zanimalo stupanj funkcionalnosti građevina, a usto i razina stambene kulture. Pritom nije zanemarila ni utjecaj vlasništva, kako u njegovu legalističkom aspektu, tako i u aspektu nepisanoga prava, posebice karakterističnog za tradicijska društva.

Svoje je dubinsko istraživanje provela među stanovnicima sela Bitelića, smještenog u dalmatinskom zaoblju, odabравši dvije konkretne obitelji, koje su poslužile kao paradigma i za ostale sumještane. Premda je terenski posao provodila od 1998. do 2000. godine vremenski raspon obuhvaća pet naraštaja, koji su na istim lokacijama živjeli, gradili i pregrađivali. Time se zadanu problematiku moglo pratiti na sinkronijskoj, ali i na dijakronijskoj razini.

Posebno je zanimljiva činjenica da su istraživane obitelji svoju egzistenciju temeljile na kombinaciji transhumantnoga (djelomice selilačkog) stočarstva i poljodjelstva, pa su i njihova prebivališta raspršena na nekoliko lokacija. Dok su svoj primami stambeni prostor u Biteliću nastavali od kasne jeseni do ranog proljeća, drugi dio godine provodili su uz stada ovaca u brdskim stanicama, smještenima na visoravni Vrdovalo, a u vrijeme najveće ljetne žege u tercijarnim stanicama, sagrađenima uz visoke planinske pašnjake na Razdolju. Na svim tim lokacijama tijekom 20. stoljeća zbivale su se promjene izazvane dogradnjama i prenamjenama starih objekata, te gradnjom novih, čime se mijenjala i slika izgrađenog krajolika.

No, da ne bi bilo zabune, ova knjiga pripada u prvom redu (kulturnoj) antropologiji, a ne graditeljstvu. Stoga je, uz svu predočenu tehničku dokumentaciju o građevinama, autorica u najvećoj mogućoj mjeri nastojala opisati zbiljski život Bitelićana, njihove životne sudbine i međuljudske odnose. Nastojala je spoznati što čini seoski dom, motreći ga kroz prizmu obiteljskih običaja i lokalnih svetkovina. Proučavajući prostore događanja u prigodama seoskih blagdana i sličnih zgoda, pokazala je kojim su sredstvima odnos spram zavičaja iskazivali stalno naseljeni Bitelićani, kao i oni koji u svoje mjesto rođenja vraćaju povremeno.

Nastala na takvom pristupu ova knjiga čitatelju omogućuje uvid u radnu svakodnevicu i blagdanska zbivanja stanovnika sela iz dalmatinskog zaoblja, promatrana kroz njihova građevinska oblikovanja, stambene navike, upotrebu i vrednovanje prostora. Oslikava uz to neka duboko tradicionalna poimanja obiteljskih odnosa, gospodarskih orijentacija i primjenu rukotvornih vještina. Istodobno upozorava na niz suvremenih pojava, koje nisu samo obilježjem načina života biteličkih stočara i poljodjelaca, već su dio recentne društvene zbilje i u drugim hrvatskim ruralnim sredinama.

Dr. sc. Aleksandra Muraj

U Maloj bib
dosad izaslo

Pavuša Vezić
Crkva Sv. Tr
u Zadru (19

Marijan Orlić
Antički bro

Drago Miletić
Kapela sv. F
na Medvedg

Milan Kruha
Stari glinski

Ivy Lenčić-K
Isusovačka o
u Varaždinu

Tone Papić
Crkva Svih s

Silvije Novak
Dvorac Milj

Milan Kruha
Stari grad S

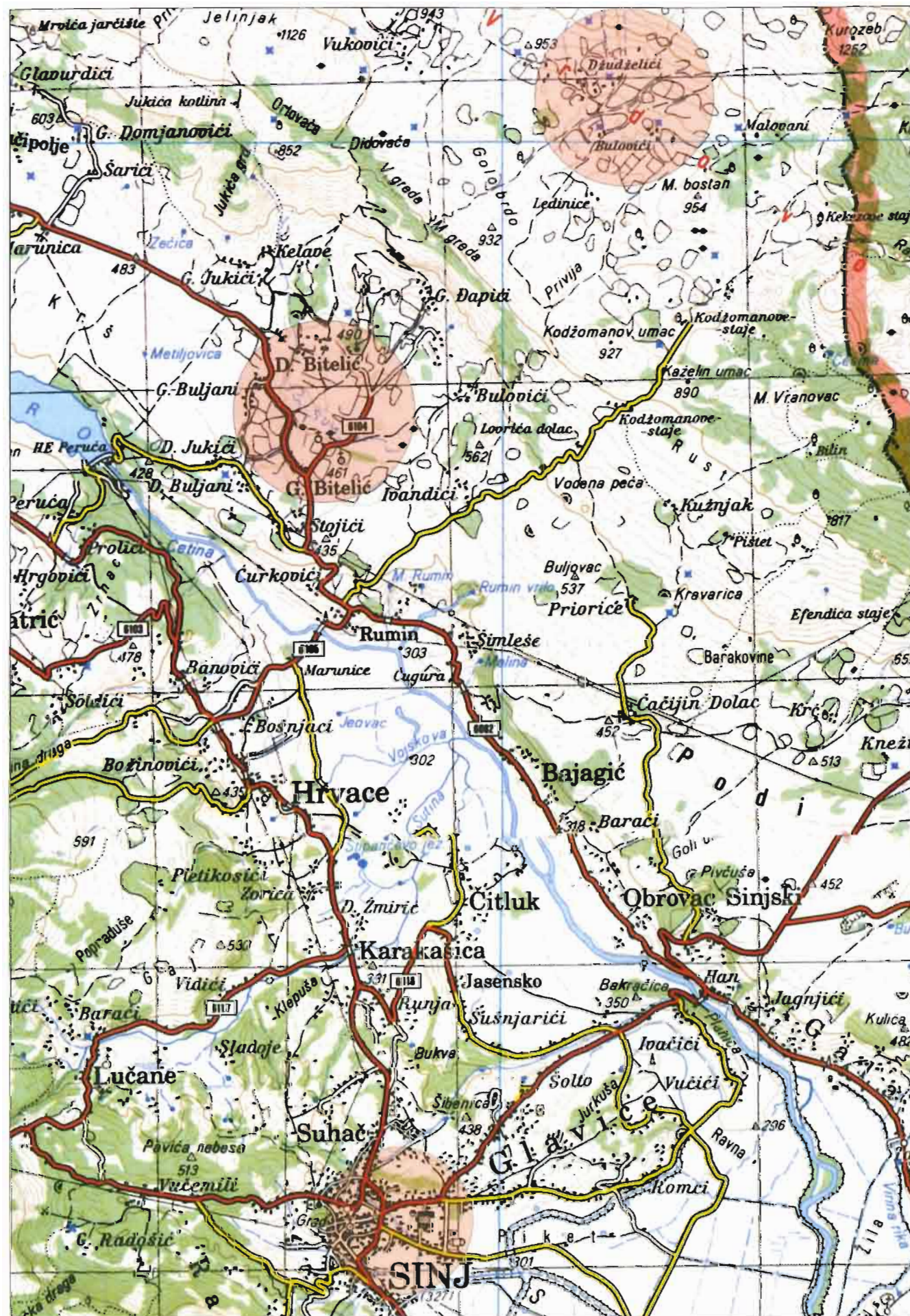
Ivo Šprljan
Skradin – A
i detalji (199

Drago Miletić
Sokolac – Fr
u Brinju (20

Hrvoje Mali
Vlaga u sta

Ivan Srša
Požega, crk

Arsen Dupljić
Splitske zidi
(2007)



Karta 1 (Sinj, Bitulić, Vrdovo)

Map 1. (Sinj, Bitulić, Vrdovo)

O antropologiji prostora: teorijsko-metodološka polazišta

Iskonska je čovjekova potreba da se postavi u odnos prema svim elementima okoliša, prema prostoru. Različita društva različito oblikuju svoj stambeni i gospodarski prostor. U ruralnim društvima pojedinac u velikoj mjeri kreira svoj stambeno-gospodarski prostor prema svojim mogućnostima, potrebama, željama i znanju. Tu čovjek sam bira prostor na kojemu će graditi i znatno je slobodniji u njegovu oblikovanju i iskorištavanju u usporedbi s onim u gradu – ako nije ograničen nasljedstvom, pa mora graditi na određenoj čestici zemlje, jer ne može kupiti drugu.

U suvremenim prilikama urbanizacija i u nas i u svijetu provodi se na temelju promišljenih i planiranih urbanističkih planova koje sastavljaju arhitekti, planeri, urbanisti, političari, i čovjek se nerijetko u tim naseljima i »konfekcijskim« stanovima osjeća zarobljenim. S kritikom moderne funkcionalne arhitekture pojavila se nova tendencija u suvremenoj arhitekturi po kojoj bi bilo potrebno ostvariti takva graditeljska i urbanistička rješenja koja bi čovjeku omogućila da prostor u kojem živi oblikuje i preoblikuje prema svojim željama i potrebama i da se prema njemu odnosi stvaralački. Ljudi nisu prihvatili sve ono što im je urbanizacija ponudila ili nametnula, pa odstupaju od planiranog korištenja određenim prostorom i prilagođuju ga svojim potrebama (npr. utiru nove staze, iako postoje one planski sagrađene, prisvajaju zapuštenu zemlju koju kultiviraju za vrtove, grade *zogove* za *balote* – igrališta za boćare, balkonima se koriste za spremanje zimnice, sušenje rublja, pregrađuju ih u sobice itd. Sva ta odstupanja od planiranoga često doživljavamo kao nered, nekulturu, primitivizam, kao problem prilagodbe, akulturacije. U suvremenom društvu postoje barem dvije tendencije u kulturi: jedna uvijek polazi od nekih globalnih razina i zastupa globalne interese; druga, ili brojne druge tendencije razvijaju se u većem ili manjem otklonu od globalnih tijekova. Te se tendencije u stvarnosti, u svakidašnjem životu i u pojedinim politikama susreću na različite načine i s različitim ishodom. Takav otklon od planiranoga korištenja prostorom D. Rihtman-Auguštin naziva alternativnom urbanizacijom (Rihtman-Auguštin, 1998: 97, 98).

Prema mišljenju Ina-Marije Greverus, jedne od vodećih njemačkih etnologinja, »prisvajanje i oblikovanje okoline kao stvaralački proces istinska je ljudska kulturna tvorevina. Ona odlikuje i karakterizira čovjeka. Birokratsko društvo usmjerene potrošnje ograničava čovjekove kompetencije i izvedbe u ostvarivanju promjena«

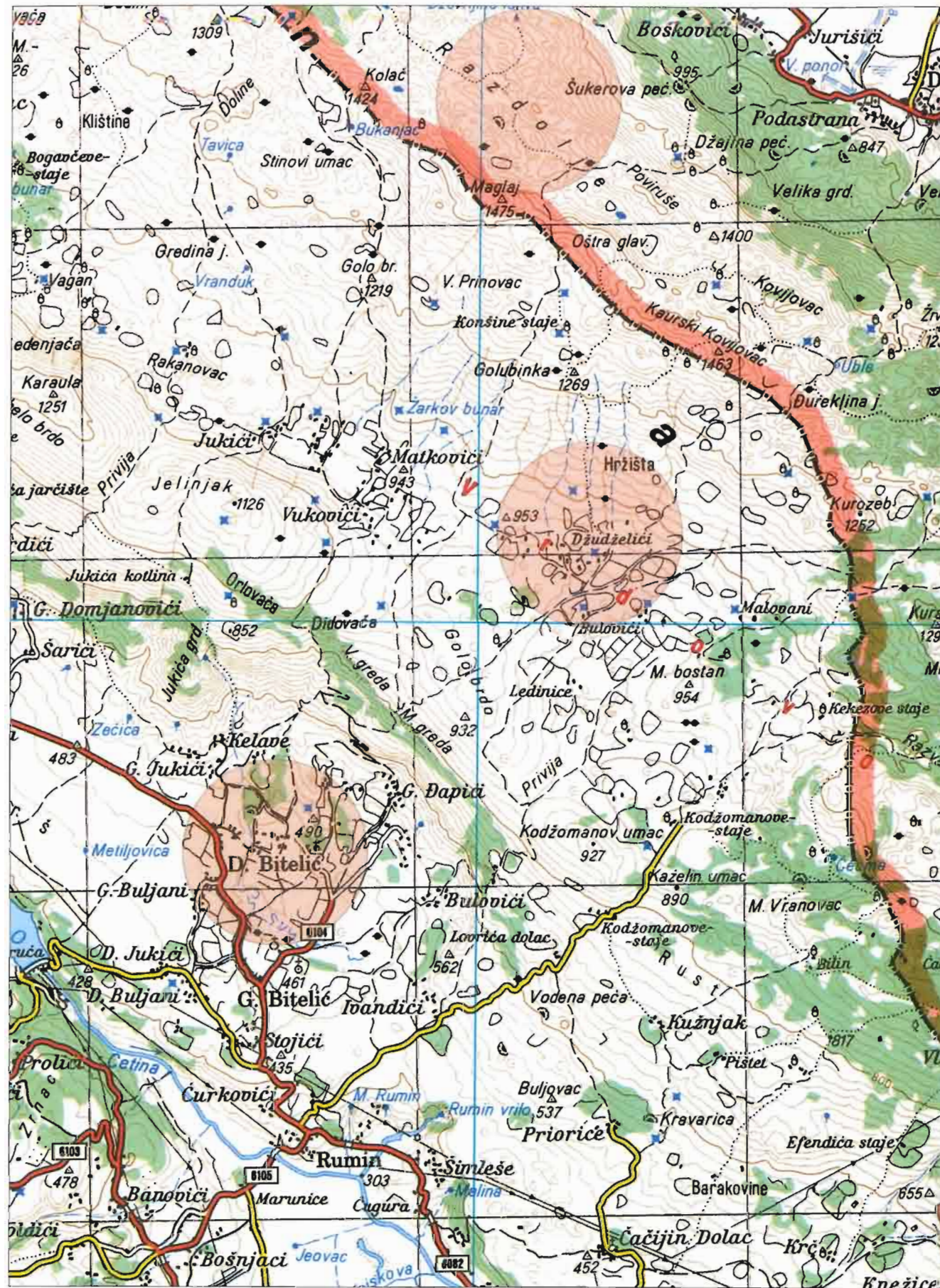
Ina-Maria Greverus promatra prostor i čovjekovo ovlađavanje njime kao bitno područje kulturno-antropološkog istraživanja. Mišljenja je da je čovjek zapravo teritorijalan. On posjeduje neki teritorij u kojemu se ostvaruje. Teritorij ima svoje kulturne dimenzije: tradiciju, jezik, društvenu grupu i svoje prostorne dimenzije: regiju, naselje, prirodnu i konstruiranu okolinu. Čovjek na tom teritoriju stvara, tj. radi i kulturno se ostvaruje, i na taj način stječe identitet (Ina-Maria Greverus, 1979: 194., prema Rihtman – Auguštin, 1998: 100,101).

Proces smještanja u prostor proteže se pasivno i aktivno, od biranja svojega mjesta u definiranom prostoru do kreativnog akta definiranja prostora kao svojega mjesta. Čovjek bira prostor na kojemu će graditi kuću, svoj ležaj u sobi, ili svoje mjesto kraj stola za blagovanje, svoj kutak u dnevnom boravku, a bira i svoj put do radnoga mjesta, gostionice, crkve, vinograda, pašnjaka, bunara.

Svojstva prostora, svjesnim ili nesvjesnim doživljajnim odnosom, postaju svojina osobe koja se prostorom koristi (Salopek, 1978: 63).

O odnosu čovjeka prema prostoru i njegovu dvojaku doživljavanju kao svojega i tuđega upozorio je S. Braica u tekstu »Retorika arhitekture«. Na primjeru otoka Hvara ustanovio je dvije vrste arhitekture i urbanizma: jedan mediteranski tip zgusnutih naselja, a drugi, kraški tip rastrkanih naselja.

Što stanovnici određenog naselja arhitekturom i urbanizmom označuju kao tuđi, a što kao svoj prostor? U mediteranskom tipu arhitekture tuđi su im more i šuma, naselje i polje doživljavaju kao svoje, a put, obalu i groblje neutralno. U kraškom tipu arhitekture koja je, prema Braici, organizirana u zatvorena kućanstva i ograničena barijerama dvorišnih ograda, koje odvajaju



Karta 2 Bitelić – primarno naselje obitelji Đapić i Jukić, Vrdovo i Razdolje – povremena stočarska naselja, staje
Map 2. Bitelić – primary settlement of the Đapić and Jukić families, Vrdovo and Razdolje – occasional pastoral settlements, shielings.

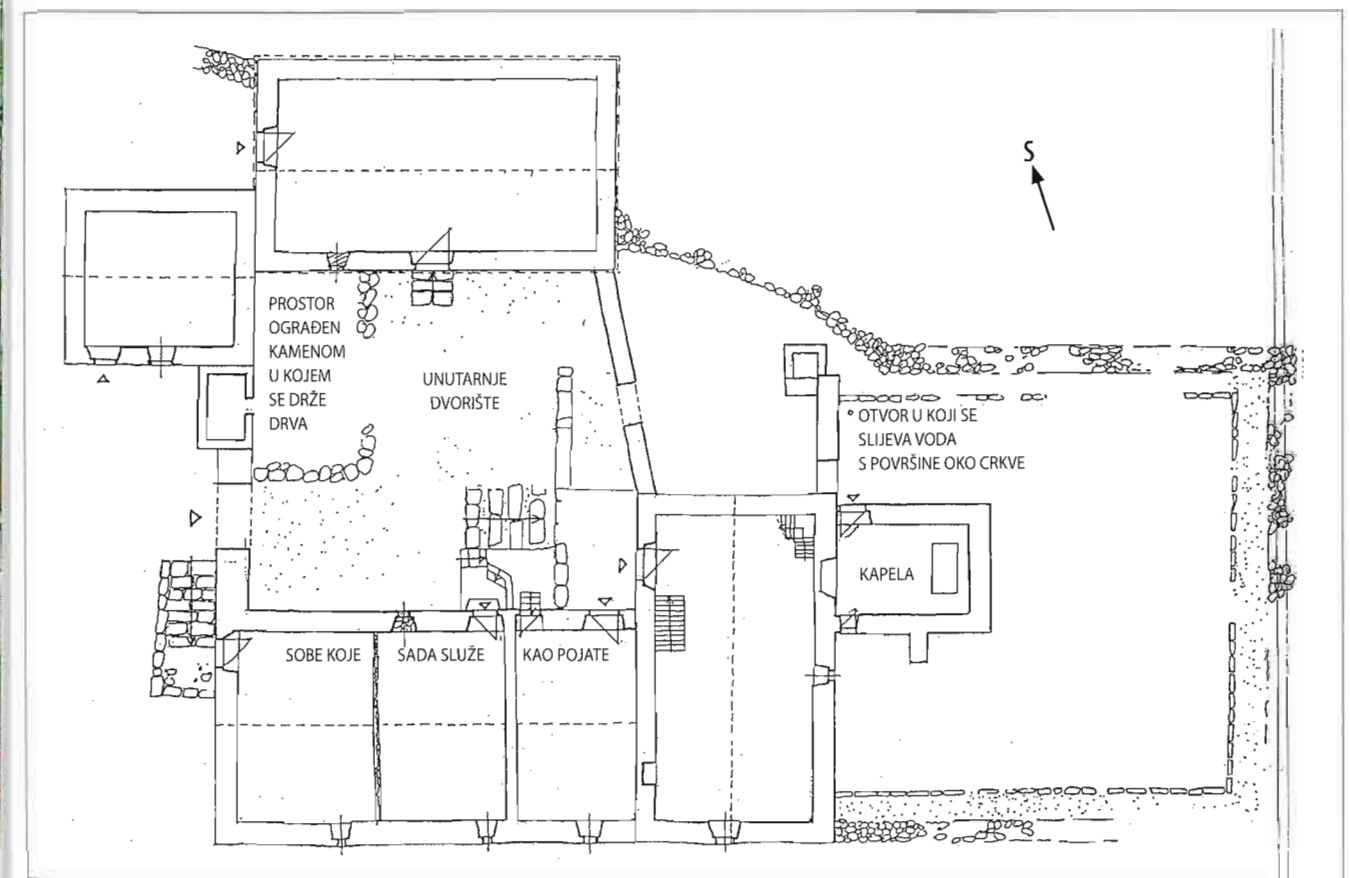
svoje od tuđega, i to na dvjema razinama: od stranoga i od drugoga svôga, tj. od sumještana. Ta se arhitektura razlikuje od mediteranske po tome što prostoru svojega dodaje kuću i dvorište (Braica, 1992: 147-150).

Ta dva tipa prostornog uređenja kuće i okućnice, uvjetno nazvana mediteranskim i kraškim tipom arhitekture, nalazimo na cijelome prostoru Dalmacije, i u priobalju i u kopnenome području. Oni pokazuju način življenja određene društvene zajednice; građevinske forme bile su uvjetovane raznim čimbenicima, od geomorfoloških i topografskih pa do društvenih, političkih, gospodarskih, koji su se, usto, tijekom povijesti mijenjali. Tako je npr. u jednome povijesnom razdoblju, na određenim prostorima na kojima je prijetila opasnost od neprijatelja, lopova, gusara, hajduka i sl., nastajala arhitektura koja je na tu opasnost djelotvorno odgovarala. Sela su se organizirala na teško pristupačnim prostorima, zaklonjena od pogleda s mora od opasnih gusara (npr. selo Borak iznad Omiša).

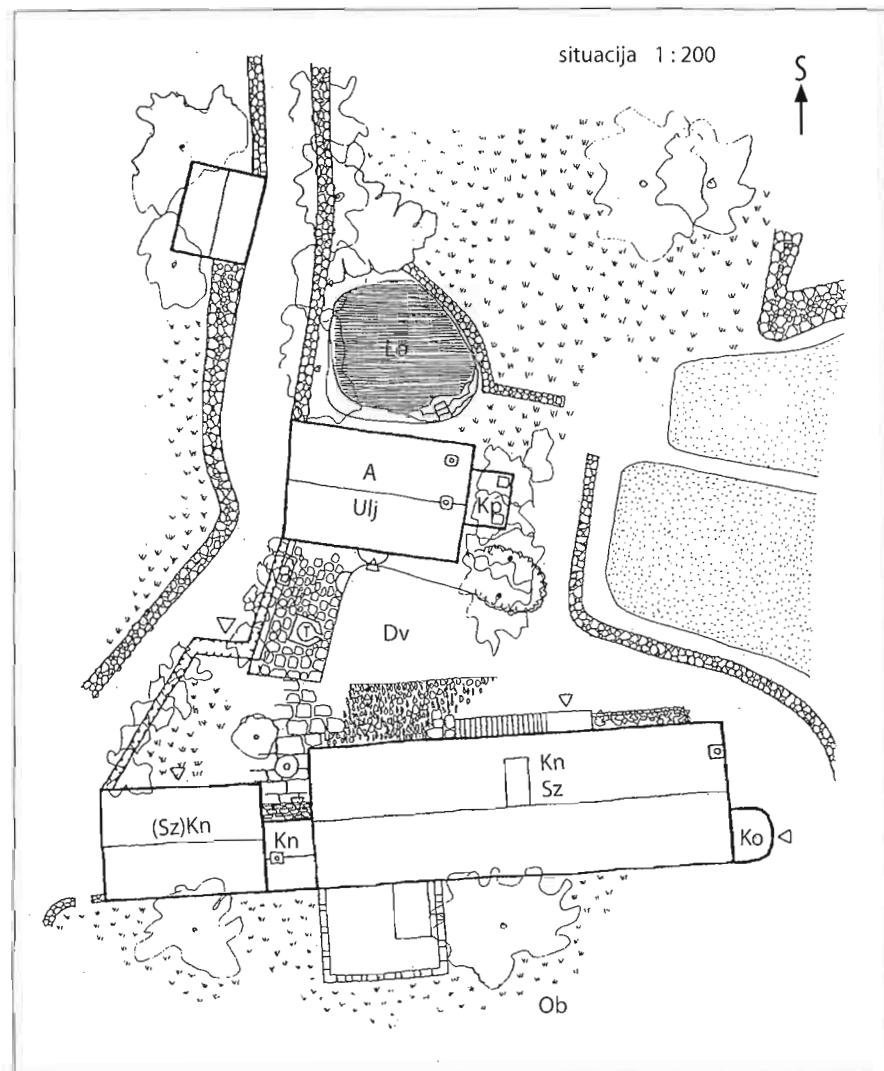
Koliko povijesne okolnosti imaju utjecaja na čovjeka i njegov odabir prostora za život ilustrira primjer naselja makarskog primorja. Naselja, koja potječu još iz antičkog doba, Ostrog, Labinetza (Lapčani, današnji Gradac

te Stojno Polje, razvila su se oko uvala uz more i smatraju se kolijevkom ovoga poslije važnoga primorskog prostora. Kada ih Normani u 11. stoljeću ruše do temelja, počinju nicali naselja dalje od mora, pod brdom, na dodiru dviju geoloških formacija, vapnenačke i flišne, te se tu razvijaju najstarija među još danas postojećim seoskim naseljima. Ona su sastavljena od niza malih zaselaka – *komsiluka*, koji se nižu pod planinskim liticama odakle je bila pogodna obrana od gusarskih napada. To je bila ujedno i pogodna zona za neposrednu ispašu stoke na višim planinskim predjelima te lakšu obradu malih raštrkanih poljodjelskih zemljišta (Kaer, 1914: 5-12).

U inventaru ruralnoga graditeljstva Dalmacije nalaze se i stambeno-gospodarski obiteljski sklopovi »utvrđeni« ograđenim zidovima. Sklop »Avlija Vuletić« u selu Dobranje u općini Imotski ima i puškarnice. Uz stambeno-gospodarske zgrade u tom je sklopu i kapelica sa zvonikom, koju je, prema lokalnoj predaji o svojem trošku i svojim rukama sagradio don Šimun Vuletić godine 1791. da bi tu preko tjedna mogao služiti misu. »Avlija Vuletić« utvrđena je kamenom zidinom visokom oko šest metara, da bi se njezini stanari osigurali od napada hajduka koji su u ono vrijeme haraćili ovim krajevima (Čubelić, 1984: 65). (Crtež 1.)



Crtež 1 Stambeno-gospodarski sklop, »avlija« Vuletić, Dobranje (Imotski) (crtež: A. Ivković)
Drawing 1 Dwelling and outbuildings, the Vuletić courtyard, Dobranje (Imotski)



Crtež 2
Stambeno-gospodarski sklop Nikolić-
Krstulović, Škrip na Braču (crtež: M.
Popović)

Drawing 2
Dwelling and outbuildings, Nikolić-
Krstulović, Škrip on Brač

Stambeno-gospodarski sklop obitelji Krstulović-Nikolić iz 18/19. stoljeća u Škripu na otoku Braču organiziran je u ograđenu prostoru s pristupom kroz velika vrata. Unutar ograđena prostora stambena je katnica, prizemna kuhinja, uljara s bazenom za vodu, krušna peč, vrt, pčelinjak s kamenim košnicama (rekonstrukcija), dvorište uz stambeni prostor te gospodarsko dvorište sa štalom, pojatom, kokošinjem. (Crtež 2.)

Osim ovih, »utvrđenih« stambeno-gospodarskih sklopova, i pojedinačne zgrade, tzv. kule, služile su za stanovanje i obranu. To su dvokatnice s puškarnicama i prsobranima kakve nalazimo npr. u makarskom primorju, iz vremena turskih opasnosti od 16. do 18. stoljeća. Kule su stajale same u prostoru, nisu se oslanjale na susjedne zgrade, tako da su se, u slučaju opasnosti, mogle upotrebljavati puškarnice koje su bile na svima četirima zidovima. Za makarsko su primorje karakteristične i utvrde pri čijoj je gradnji iskorištena prirodna konfiguracija terena na strmim padinama Biokova s udubljenjima u stijeni, pa se gradio samo jedan zid

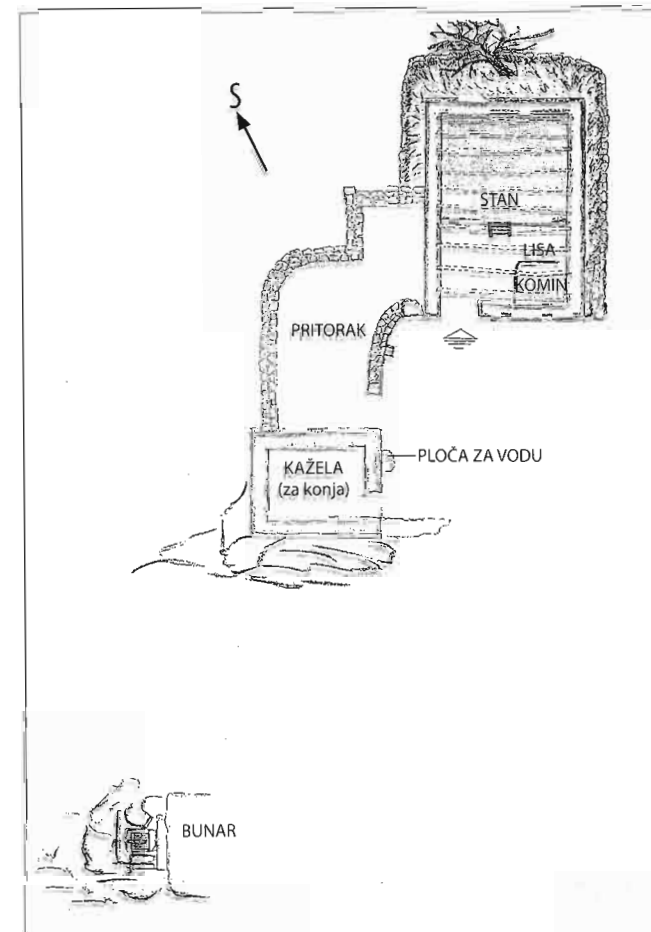
koji je zatvarao prirodno udubljeni prostor (tzv. špilje, turska peč, kaštil). Na taj su način građeni stambeni, gospodarski i obrambeni objekti. Tako npr. kaštil u Kotišini ima visoki zid koji prati udubljenje u stijeni na strmu položaju i zatvara dva prostora. Zid koji zatvara prostor pod stijenom rastvoren je nizom puškarnica u prizemlju i na katu. Pretpostavlja se da je taj kaštil nastao polovicom 17. stoljeća, za vrijeme Kandijskog rata, kada se spominje da su neki stanovnici Makarske i fratri tamošnjega samostana bježali u Kotišinu, vjerojatno u taj kaštil (Alaupović Gjeldum, 1992: 154).

Samostojećih kula za obranu iz 17. i 18. stoljeća nalazimo u dalmatinskim selima i u manjim mjestima (npr. u Vrgorcu). A i neke su crkve bile utvrđene, kao npr. ona u Vrboskoj na otoku Hvaru.

Arhitekturu određuje i tehnička struktura, to jest uloga materijala i građevnih konstrukcija, zatim odnos s ambijentom, s lokalnim topografskim uvjetima, kao što su tlo, klima i dr., te s krajolikom ili s drugim zdanjima. Usto, određuju je forma i funkcija (Schulz, 1978: 109).

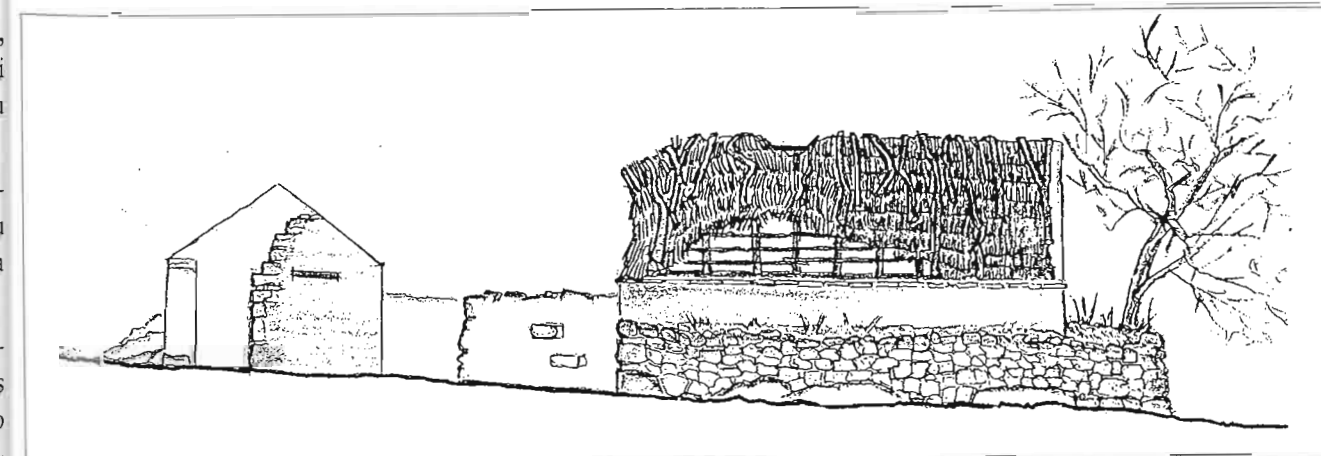
Tako i na način oblikovanja stambeno-gospodarskih zgrada u ruralnim prostorima Dalmacije znatnog utjecaja imaju i geomorfološki, topografski i klimatski čimbenici. Čovjek je tu pomno birao mjesto za gradnju pritom pazeći da ne gradi na plodnome tlu jer od njega živi, da su mu u blizini voda, pašnjak, put. Za gradnju je upotrebljavao materijale koji su mu bili nadohvat ruke i koje nije morao kupovati: kamen, drvo, slamu, glinu. Odabirao je mjesto zaklonjeno od vjetrova i na prisojnoj strani, a, ako to nije mogao, tada je načinom gradnje i stambene i gospodarske zgrade prilagodio klimatskim uvjetima. Zanimljiv je primjer stambeno-gospodarskoga sklopa Jankovića staje na Vrdovu iz druge polovice 19. stoljeća. To je kamena zgrada s pokrovom od slame, koja uz sjeverno i istočno pročelje, inače izloženo jakim vjetrovima, ima nabacan sloj zemlje (oko 2m) podzidan kamenom. Time je stvorena toplinska izolacija u prizemnome prostoru u kojemu su zajedno boravili ljudi i stoka. (Crtež 3 a, b, sl. 1.)

Odlučila sam prikazati način oblikovanja stambenoga i gospodarskoga prostora Bitelićana promatrajući dvije obitelji kao primjer multilokalnosti stanovanja i življenja: obitelj Jukić iz Donjeg Bitelića i Đapić iz Gornjeg, i to u razdoblju od kraja 19. stoljeća do danas. Na njihovu sam primjeru željela provjeriti koliko doista čovjek u takvoj ruralnoj sredini može sam sudjelovati u oblikovanju svojih građevina i koliko gradnju prilagođuje konfiguraciji terena i klimatskim uvjetima, te koliko se opće gospodarske i društvene prilike odražavaju na to oblikovanje. Tragala sam za odgovorima na sljedeća pitanja: u kojoj je mjeri arhitektura odraz gospodarstva? U kojoj mjeri seosku arhitekturu obilježava funkcionalnost? Kakav je odnos vlasništva nad nekretninama i nepisanoga prava?



Crtež 3a, Stambeno-gospodarski sklop Jankovića staje na Vrdovu (crtež: A. Peršen)
Drawing 3a, Dwelling and outbuildings, Janković shieling on Vrdovo

Istraživala sam što se sve od životnih manifestacija obavljalo u kući, sobi, kužini uz komin – kuhinji s otvorenim ognjištem, nekad i danas, te koji su znakovi identiteta u stanu (etničkog, vjerskog i sl.). Nastojala sam saznati postoje li neka tipična ponašanja u javnim seoskim prostorima.



Crtež 3b Stambeno-gospodarski sklop Jankovića staje na Vrdovu (crtež: A. Peršen)
Drawing 3b, Dwelling and outbuildings, Janković shieling on Vrdovo



1 Jankovića staje, Vrdovo, Bitelić
Jankovic shieling, Vrdovo, Bitelić

Da bih dobila odgovore na postavljena pitanja, provodila sam terenska istraživanja. Pritom sam slijedila metodologiju koju je iznijela A. Muraj (1989:53): koristila sam se terenskom metodom opservacije kojom istraživač može uočiti jednu od razina materijalnog aspekta pojave, npr. vanjštinu kuće i njezin unutrašnji inventar, zatim metodu verbalnog kazivanja nosilaca određene kulture, i to putem neformalnih razgovora i ciljanih intervjua s ispitanicima, uz poštovanje individualnih osobitosti sugovornika – ispitanika. Koristila sam se i terenskom upitnicom koju je predložila ista autorica (1989: 199-202).

Osnovno polazište za istraživanje antropologije prostora jest promatranje živih ljudi u prostoru u njihovoj svakodnevici, danas i tijekom minologa vremena, i to u kulturno-povijesnom i socijalno-gospodarskom kontekstu. Pretpostavljajući da je antropologija prostora sastavljena od spleta različitih (promjenjivih) odnosa, tada je za njezino svekoliko istraživanje – uz rad etnologa – potrebna suradnja s arhitektom, temeljena na međusobno ravnopravnom odnosu. Etnolog i arhitekt uzimaju čovjeka kao mjerilo prostora i načina života,

pa terenski posao trebaju obaviti istodobno zajedničkim planiranjem i istraživanjem, kako bi se razmjenom rezultata pridonijelo bržem i potpunijem svladavanju pojedinih stupnjeva spoznavanja. Ishodište je toj suradnji u spoznaji da je – kako je napisao arhitekt – »...čovjekov način života koji jest uzrok nastajanju, razvoju ili očuvanju arhitekture, istodobno i posljedica oblikovanog obitavališnog prostora« (Fister, 1982: 24)

Stoga sam u svoje istraživanje uključila i arhitekta. Izrađena je arhitektonska dokumentacija, i to snimke situacija određenih obiteljskih stambeno-gospodarskih sklopova, na kojima su brojevima označene zgrade prema vremenu njihove gradnje. Usto su doneseni i tlocrti sadašnjega stanja zgrada prikazanih na arhitektonskoj snimci situacije.

Sva prikupljena terenska građa bilježena je pisano i tonski, te dokumentirana fotografski.

Metoda terenskoga rada uključivala je moj višekratni boravak (u razdoblju od 1998. do 2000) na svim lokacijama: u selu, u zaseocima Jukići i Đapići, na planini Vrdovo u sekundarnom i tercijarnom stambeno-gospodarskom sklopu, i u predgrađu Sinja. U Biteliću sam boravila u dane svetkovina: Male Gospe, Sv. Marka, Sv. Ivana, Sv. Klimenta, te promatrala procesije, *svitnjake* – vatre uoči blagdana Sv. Ivana, dernek – društveno-zabavni dio slavljenja Male Gospe, seoske zaštitnice. Izravno sam kontaktirala s članovima obitelji Jukić i Đapić i uspostavila s njima blizak i povjerljiv odnos, jednako kao i članovi ekipe s kojom sam odlazila na teren (arhitekt i vozač). Zahvaljujući tomu moji sugovornici, a to su bili svi članovi obiju istraživanih obitelji, a i njihovi susjedi, uvijek su nalazili slobodnog vremena i dobre volje da odgovore na moje upite. Kad sam ispitivala Ivu Đapić, ona je naš razgovor prokomentirala riječima: »samo nisam klekla«, aludirajući na ispovijed pred svećenikom. Nije im smetalo što želimo ući u svaku zgradu i prostoriju, fotografirati i nacrtati sve detalje, pri čemu su nam zdušno pomagali svojim informacijama. Bili su nam i vodiči u nama nepoznatu prostoru. Bez pomoći Ranka Đapića sami ne bismo znali doći do Razdolja, gdje su smještene njihove tercijarne stočarske nastambe. Uz put nam je pokazao njihove stare bunare, a Ćiro Jukić vodio nas je do ruševina kapelice sv. Jakova, do starih Jukića bunara itd. Dopuštali su da ih fotografiramo u svakoj prigodi, a mi smo im zauzvrat darivali fotografije. Komunicirali smo i međusobnim darivanjem, te uspostavili topao ljudski odnos.

U početku smo nailazili na prepreke i to zbog međusobnih napetih odnosa u obitelji nastalih nakon diobe. Ali s vremenom smo uspostavili kontakt sa svima.

Jedino u kući pok. Mate Đapića njegova udovica Iva nije bila voljna pokazati nam spavaonice, ni u Biteliću ni na Vrdovu, kao što za naših višekratnih boravaka na

Vrdovu nismo uspjeli upoznati ni njezinu kćer Ljubu, koja je svaki dan, rano ujutro, vodila ovce na ispašu, a vraćala se kasno navečer.

Čovjek i stambeno-gospodarski prostor

Selo Bitelić smješteno je u zapadnome dijelu Sinjske krajine, a administrativno pripada općini Hrvace (karta 1, 2, sl. 2). Do sela se dolazi idući iz Hrvaca prema rijeci Cetini, prijeđe se most u selu Panju, te nastavi put cestom uzbrdo do biteličkoga polja. Bitelić je podijeljen na Gornji, smješten zapadno i Donji, smješten istočno.

Selo je razbijeno u više *komšiluka* – zaselaka. U komšilucima obitavaju *plemenjaci*, tj. po podrijetlu srodnici i istoga su prezimena po kojemu su i komšiluci dobili nazive.

U Biteliću su komšiluci: Buljani, Jukići Donji i Gornji, Kelava, Krgovići, Đape, Matkovići, Vukovići, Dadići,

Žarci, Bračulji, svi rimokatoličke vjeroispovijesti, te Bulovići, Bulići, Đape, Stojići koji su pravoslavci.

Komšiluci se nižu oko kraškog polja koje u kišnom razdoblju poplave vode slijevajući se s okolnih planina, ogranaka Dinare. Tada se pojave ponornice čije vode »gutaju« ponikve, a dio voda koje ponikve ne »progutaju« razlijevaju se po poljima, pa se stoga ta polja ne upotrebljavaju za sjetvu usjeva.

U prostoru biteličkog polja na jednom je uzvišenju katolička crkva s grobljem, koja vizualno dominira u prostoru (sl. 3). Nedaleko je od ove i pravoslavna crkva s grobljem (sl. 4). U selu imaju i kapelicu sv. Klementa, kojega ovdje štiju kao zaštitnika stoke (sl. 5).



2 Bitelić – zračna snimka

Bitelić – aerial photograph



3 Katolička crkva u Biteliću

4 Pravoslavna crkva u Biteliću
Orthodox church in Bitelić

Catholic church in Bitelić

Da bih spoznala način oblikovanja i iskorištavanja stambeno-gospodarskog prostora u Biteliću, obradila sam dvije obitelji, Ćire Jukića i Ante Đapića, koje mogu poslužiti kao paradigma i za ostalo stanovništvo.

PRIMARNI PROSTOR OBITELJI JUKIĆ – BITELIĆ

U ovom ću poglavlju prikazati prostor kojim se koristi obitelj Jukić iz Donjih Jukića, a čine je Ćiril-Ćiro (rođen 1930) i žena Boja (1937).

Boja je došla u obitelj godine 1957., a rođena je u pravoslavnom komšiluku Stojići. Udajom za Ćiru prešla je na katoličku vjeru. Ćiro i Boja su kazivači i vodiči kroz vrijeme koje oni pamte i o kojemu su podatke dobili od oca i djeda, te kroz prostor kojim se koristila obitelj Jukić. Budući da su u spomenutom komšiluku svi prezimenjaci, da bi se razlikovali, imaju nadimke. Ćirina obitelj ima nadimak »Repci«, jer da je pred njihovom kućom bilo toplo i da su se tu skupljali vrapci. Ćirina je majka iz istog komšiluka, dakle, s prezimenom Jukić, ali s nadimkom »Mrketinovi«

Glavni način privređivanja obitelji Jukić jest stočarstvo (u prvom redu uzgoj ovaca), i to planinsko, koje karakterizira određena pokretnost. U razdoblju od jeseni



5 Kapela sv. Klementa u Biteliću

St. Clement's Chapel in Bitelić

do proljeća stoka se prehranjuje kod kuće u selu, gdje je svakodnevno izvode na ispašu u blizini sela. Ćiro je čobanin, a, kad treba, zamijeni ga sin Iko ili nevjesta Milica. Samo za jakog nevremena *blago* (najčešći naziv sa stoku sitnog zuba) ostaje u pojatama i prehranjuje se *pićom* – slama, sijeno, suho lišće.

Između proljeća i jeseni obitelj izgoni stoku na planinu Vrdovo – ogranak Dinare, gdje se nalaze »Jukića staj«, stambeno-gospodarske zgrade (sl. 6)

I u Jukićima u selu, i u Jukića stajama na Vrdovu u planini, stambeni je prostor neodvojiv od gospodarskog, pa se stoga i koristimo terminom *stambeno-gospodarski*.

Jedino obiteljska kuća u Sinju ima samo stambenu namjenu. Naime, uz ova dva stambeno-gospodarska prostora, u selu i u planini (gdje su se u davniini koristili stajama na dvjema različitim nadmorskim visinama), Jukići imaju i kuću u Sinju.

Želja je i cilj svake obitelji iz Bitelića da si sagradi kuću u blizini nekog većeg središta, Sinja, Kaštela, Splita.

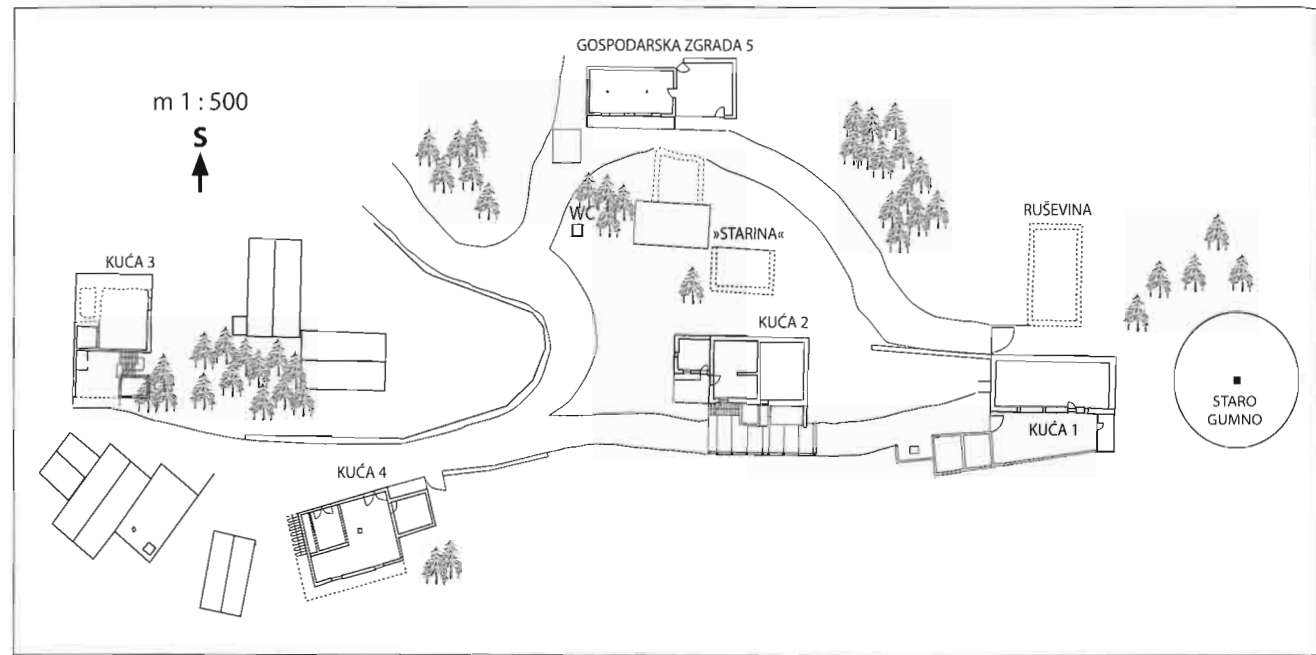
¹ U Etnografskom muzeju u Splitu čuva se nacrt jedne stupe s Peruče, ali nema podataka o tome kome je pripadala. Takva je stupa otkupljena za muzej, a budući da u njemu nije bilo prostora, bila je pohranjena u Arheološkom muzeju u Splitu. No, s vremenom je uništena (prema usmenim podacima Ilde Vidović, umirovljene direktorice Etnografskog muzeja).



6 Vrdovo, pašnjaci

Vrdovo, pasture areas

Obitelj Ćire Jukića bila je suvlasnik *mlinice* – vodenice i stupe na rijeci Cetini na prostoru Peruče. Mlinica je bila vlasništvo Gornjih i Donjih Jukića i imala je mnogo *partenika* – suvlasnika, jer se svako mlinско kolo dijeli među nasljednicima. U takvim slučajevima mnogi od suvlasnika rijetko su dolazili na red za uporabu mlina ili stupe, a i kad bi došli na red, imali su na raspolaganju vrlo malo vremena, pa su svoj red i vrijeme, zapravo svoj dio koji su dobili u naslijeđe, prodavali rođacima. To je učinila i obitelj Jukić. Gradnjom hidroelektrane »Peruča« potopljene su mlinice i stupe, a o njima nije sačuvana dokumentacija¹.



Crtež 4 Na snimci situacije kuće obitelji Jukić-Rebac u Biteliću, označene brojevima od 1 do 5.
Drawing 4 Positioning of the house of the Jukić-Rebac family in Biteliću, marked numbers 1-5.

Za uvid u način organiziranja i iskorištavanja stambeno-gospodarskog prostora obitelji Jukić u komšiluku Donji Jukići, i to tijekom četiriju generacija – u razdoblju od druge polovice 19. stoljeća do danas, izrađena je arhitektonska snimka situacije u kojoj su zgrade označene brojevima od 0 do 5 (crtež 4).

Tim ćemo redosljedom slijediti pet generacija obitelji Jukić koje su živjele u tim kućama, nasljeđivale ih, mijenjale im namjenu, pregrađivale ih i dograđivale, i na taj način prilagođavale svojim potrebama. To su Ćirin pradjed Josip, Josipov sin Toma, Tomin sin Josip-Jolaš, Jolašev sin Ćiro i Ćirin sin Iko.²

Kuća 0 – tzv. starina, Jukići – Bitelić

Ostatke zgrade s oznakom 0 obitelj Jukić naziva »starinom«, jer je u sklopu obiteljskoga prostora najstarija zgrada. Sačuvana je samo djelomično i to u ostacima vanjskoga zida, a bez krovista i krova. Bila je to prizemnica, građena na kosom terenu, izdužena pravokutnog tlocrta, okomito postavljena na izohipse, te orijentirana u smjeru sjever-jug. Sa sjevernim, užim pročeljem i djelomično bočnim zidovima, zgrada je bila ukopana u teren sve do učelka (zabata), koji je bio iznad razine terena. Južno, uže pročelje i dio bočnih zidova građeni su u razini terena. Takvim načinom gradnje sjeverna polovica kuće ukopana je u teren, a južna nije. Struktura zida (danas vidljivog) jest suhozid od priklesanog kamena. Krovna je konstrukcija bila drvena, a pokrov od ševara –

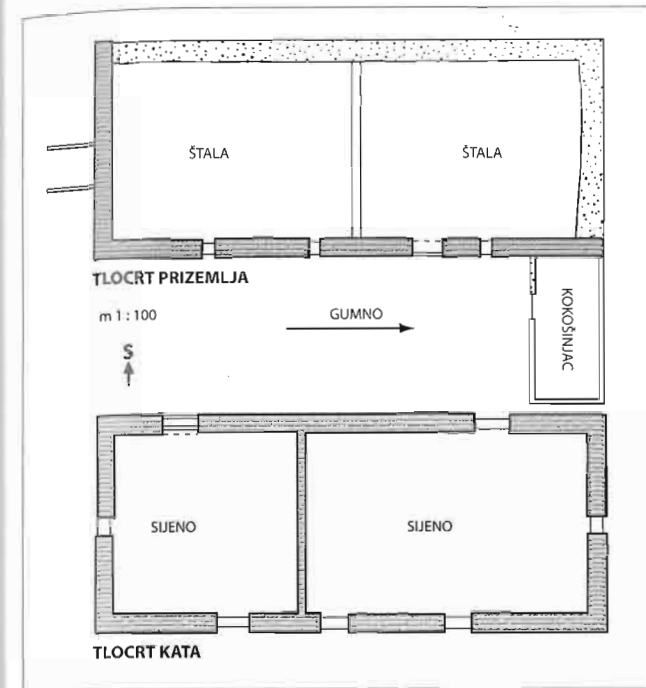
slame od pšenice ozimice. Ulazna vrata bila su na dužem, zapadnom pročelju. Unutrašnjost je bila jednodijelna prostorija, a koristili su se njome ljudi i stoka. U južnome dijelu prostorije bio je *komin* – otvoreno ognjište, oko kojeg se okupljala obitelj, pripremala objede, jela, spavala, slavila blagdane, tu se rađalo i umiralo.

U dijelu ove prostorije koji je ukopan u teren obitelj je držala krupnu stoku. U »starini« su živjeli Ćirin pradjed Josip i djed Toma s obitelji, a i Ćirin otac Josip-Jolaš. U vrijeme kad se »starina« upotrebljavala (tijekom 19. i prvih godina 20. stoljeća) u sklopu obiteljskog stambeno-gospodarskog prostora imali su još i tor za ovce i pojatu za sijeno. Danas nema sačuvanih ostataka tih zgrada.

Toma je imao dva sina, Josipa-Jolaša (1887 - 1981), Ćirina oca, i Petra.

Kad se Tomina obitelj povećala, započeo je dogradnju kuće (na snimci situacije označenu brojem 1). Izvorno je ta kuća bila poluprizemnica (prizemlje i potkrovlje) u koju se Toma preselio iz »starine« sa svoja dva sina Josipom-Jolašem i Petrom, i o kojoj će biti riječi u nastavku.

² Ćiro po predaji pamti priču o svom pradjedu Josipu, čiji je otac navodno bio rasipan, pa je Josip zbog siromaštva išao u Tursku (Bosnu) u selo Čukliće služiti nekom begu. Beg je imao dva muška klapca (dječaci od 12 do 15 godina), a i Josip, pa su se begovi i Josipovi sinovi potukli. Josipovi su sinovi nadjačali begove, što je bega razljutilo, te se Josipova obitelj morala vratiti u Bitelić. U Turskoj je ostala jedna kći, koja se udala za Turčina.



Crtež 5 Kuća 1 obitelji Jukić-Rebac, tlocrt prizemlja i kata
House 1 of the Jukić-Rebac family, floor plan of ground floor and first floor

Smrcu pradjeda Josipa »starina« je izgubila svoju stambenu funkciju, ali je još neko vrijeme zadržala gospodarsku. U prizemnoj su prostoriji držali ovce, a

u potkrovlju sijeno. S vremenom je i ta, gospodarska funkcija »starine« bila potpuno napuštena, kuća se više nije upotrebljavala, a ni održavala, pa se urušila.

Ruševnu »starinu« dobili su u nasljedstvo Ćiro i brat mu Stipan. Južni dio dobio je Stipan, a sjeverni Ćiro. Stipan je na svojem dijelu sagradio betonsku prizemnicu koja je tlocrtno veća od »starine«. To je kuća s ravnim betonskim krovom, s dvojim ulaznim vratima na južnom pročelju i jednim prozorom. Unutrašnjost je razdijeljena na dvije prostorije, »ostavštinu« za pohranjivanje poljoprivrednih alatki i sobu. Tom sobom koriste se Stipanova djeca kada iz Sinja, gdje imaju stalno boravište, dođu u goste.

Ćiro se svojim dijelom »starine« ne koristi, jer je neprikladan za novu gradnju (nema dovoljno prostora za proširenje).

Kuća 1, Jukići – Bitelić

Toma se s obitelji uselio u ovu kuću, koja je također od starine pripadala obitelji Jukić, ali nisam uspjela dobiti podatke o tome tko ju je sagradio (crtež 5, sl. 7).

U to vrijeme, otprilike potkraj 19. stoljeća, ta je kuća bila prizemnica sa šufitom – potkrovljem. Oblik tlocrta izduženi je pravokutnik. Zidovi su građeni od kamena



7 Kuća 1 u Jukićima

House 1 in Jukići



8 Natpis na prozorskom pragu kuće 1
Inscription on the window sill of house 1.

grube obrade »u živo«, tj. vezani klakom – vapnom, i pržinom – pijeskom. Imala je dvoslijevno krovšte i pokrov od kamenih ploča. Građena je na kosom terenu, pa joj je prizemlje, sjevernom dužom i istočnom užom stranom, ukopano u kamen živac. Uz zapadno, uže pročelje teren je potkopan i podzidan, kako bi ulaz u prizemlje mogao biti u razini zemlje.

Prostorijom u prizemlju koristili su se ljudi i stoka, i ulazili svaki na svoja vrata: ljudi kroz vrata na zapadnome, užem pročelju, a stoka na južnom. Tu je prostoriju dijelio *plot* – pregrada od isprepletenoga pruća, na dva dijela, za ljude i za stoku. Običaj je da se u prostoriji gdje stoji *blago* drže *moći* ili *zapisi* – blagoslov, molitva ili pobožni zaziv ispisan na papiru svećenikovom rukom. Vjerovalo se da će na taj način zaštititi stoku od bolesti. Boja i danas u svojoj štali drži *zapise*.

Plot na koji su postavljene daske dijelio je prizemlje od potkrovlja. Takvom stropnom konstrukcijom dobio se prozračan prostor potkrovlja, koji je služio za držanje stočne hrane, *piće*.

U jugozapadnom dijelu prizemlja stanovala je obitelj Tome Jukića. U tom je dijelu bio *komin*, duša obiteljskoga i društvenog života. Uz komin se događao svakodnevni i blagdanski život, a tu su se rodili i Jolaševi sinovi. Stariji članovi obitelji i djeca spavali su uz komin. Kreveti su bili načinjeni od drvenih greda uglavljenih u zid, tek malo podignutih od poda. Preko greda stavljane su daske i na njih slama zakrivena *biljcem* ili *klašnjama* – vunanim tkanim prekrivačima, kojih nije bilo za sve članove obitelji. Na kominu se pripremljala hrana u zemljanom posudu, a posluživala se u drvenoj zdjeli iz koje su svi ukućani jeli, služeći se drvenim žlicama. Jelo se za *sinijom* – niskim okruglim drvenim stolicem, a sjedilo na

niskim drvenim tronošcima. Posude se držalo u drvenoj *škanciji* – otvorenoj visećoj polici. Odjeću su držali u škrinji, u kojoj je, po običaju ovog kraja, nevjesta donijela dotu (miraz). U ovoj je prostoriji bio smješten i tkalački stan kojeg je u dotu donijela Ćirina majka.

Žitarice su čuvali u hambaru – drvenom sanduku s više pregrada za razne vrste žitarica. Za osvjetljavanje prostorije koristili su se uljanicama.

U *šufitu* su držali *piću* na kojoj su po potrebi spavali mladi članovi obitelji. Pristup u potkrovlje izvana bio je na istočnom učelku kroz manja vrata koja su u razini terena. Ispred tih vrata je guvno tako da se odmah nakon vršidbe slama može ubaciti u potkrovlje. Guvno je od nabijene zemlje u slobodnom prostoru, bez ograde, a u sredini je četvrtasti kamen s udubljenjem u koje se pri vršidbi uglavi stožina.

Na južnom pročelju kuće bili su mali neostakljeni prozori u potkrovlju koji su se zatvarali drvenim vratašcima, a u prizemlju su bili otvori kroz koje je strujao zrak. Istu je namjenu imao i otvor na zapadnom učelku.

Između potkrovlja i prizemlja komuniciralo se kroz otvore u stropu preko drvenih skala – ljestava, što je ostalo i do danas. Jedan je otvor povezivao sjenik sa stalom; kroz njega se u štalu spuštala pića, a drugi, stambeni prostor sa sjenikom, gdje su spavali mladi članovi obitelji.

Pred Prvi svjetski rat kuća je nadograđena s nekoliko slojeva kamenog zida, a time je povišeno potkrovlje i dobivena prostorija na katu i *šufit*. Pri toj su nadogradnje otvori na južnome pročelju povećani, umetnuti su kameni pragovi, doprozornici i natprozornici, a prozori ostakljeni. Na pragu jednoga prozora majstor

koji je pomagao pri dogradnji kuće uklesao je sljedeće: »M:B:P:f.SAMIZVADI KAMENISKRESA«. (Natpis kazuje inicijale imena i prezimena seoskoga graditelja i njegova oca, i to, kako je sam izvadio kamen i obradio ga za gradnju kuće, sl. 8.)

Na sjevernom su pročelju vrata za katnu prostoriju, u koju se ulazi izravno s puta jer je kuća sagrađena na kosom terenu.

Kat je pregrađen plotom omazanim *gnjilom* – glinom i *galebinom* – kravljim ili ovčjim izmetom, pomiješanim s *plivom* – raženom snijeti, da bi bio čvršći. Na plotu su ostavljena vrata koja povezuju te dvije prostorije. U prostoriji na zapadnoj strani kuće sagrađen je komin, a istočnim su se dijelom koristili kao spavaonica. Komin u prizemlju više nije bio potreban, pa ta prostorija mijenja svoju prvotnu namjenu, i njome se koriste za konobu – vinski podrum. U istočnome dijelu prizemlja i dalje boravi stoka. Dogradnjom kuće u visinu sjenik postaje stambeni prostor, a novonastalo potkrovlje služi kao sjenik. Na istočnom su učelku otvorena manja vrata kroz koja će se ubacivati pića u šufit, a vrata koja su prije ove dogradnje za to služila više se ne upotrebljavaju i zatvorena su drvenim daskama. Dogradnjom kuće dobivene su dvije stambene jedinice na katu, kužina s kominom i spavaonica, što je Tomi i trebalo, jer je imao dva sina, Josipa - Jolaša i Petra. No, Petar je poginuo u Prvome svjetskom ratu i za sobom ostavio sina Juru i udovicu. Petrova se udovica preudala i otišla iz kuće Jukić, ali kao što je ovdje običaj, nije povela dijete sa sobom u »tudu« kuću. Jure je ostao na očevini i stric Josip brinuo se o njemu.³

Kad je Jure stasao u mladića, otišao je u svijet. Stric Jolaš za njegov mu je dio naslijeđa dao protuvrijednost u novcu.

Josip-Jolaš oženio se i imao je dva sina i kćer, ali su mu oba sina poginula u Drugome svjetskom ratu. Kći

³ Prema običajnome pravu, udovica, ako se ponovno uda, a ima muškog potomka, ne vodi ga očuhu, nego se o muškom djetetu brine stric ili netko od očevih srodnika, a dijete nasljeđuje očev dio nekretnina.

⁴ Brat Dušan-Duje kao mladić odlazi u Slavoniju. Živi u Slavonskom Brodu, a dio svojega naslijeđa po ocu prepustio je braći Stipanu i Ćiri, koje su oni razdijelili među sobom, a Duju su »isplatili« za njegov dio naslijeđa. Duje, kad je obudovio, oženio se ponovno, i to sa ženom iz svojega zavičaja, i oboje su se poželjeli vratiti u Bitelić.

⁵ Sve do 60-ih godina 20. stoljeća ovdje se zadržao običaj da se žene porađaju u svojoj kući kraj ognjišta. Boja je prvi porođaj obavila u rodilištu (godine 1958) i to je vrlo nelagodno doživjela, jer, kako kaže, kad bi joj došli trudovi, nije si mogla ublažiti bol hodanjem, čučanjem ili stiskanjem, te da se osjećala neslobodnom i sputanom. »U rodilištu te tripu uz krevet, a meni, da mi se okrenut. Rađe umrit nego ponovno u bolnicu«, kaže Boja. Stoga je druga dva porođaja obavila kod kuće, jedan pokraj ognjišta, a jedan u spavaćoj sobi.

se udala i po pučkom pravu ona ne nasljeđuje očeve nekretnine. Jolaš je ostao udovac i drugi se put oženio s Matijom (1904-1977) i s njom imao tri sina: Stipana, Ćirila-Ćiru i Dušana-Duju.⁴

Duje odlazi na kolonizaciju u Slavoniju i tamo zasniva obitelj i imanje, pri čemu mu pomažu braća, isplaćujući mu na taj način dio njegova naslijeđa po ocu. Očevinu će među sobom dijeliti Stipan i Ćiro.

U jednom razdoblju u ovoj kući žive Jolaš s Matijom, te njihovi sinovi Stipan i Ćiro s obiteljima. Svi su se zajedno koristili prostorijama na katu. Uz komin su spavali stariji članovi obitelji, a na šufitu mladi. Ćiro se godine 1958. oženio Bojom i oni kao mladi bračni par spavaju u sobi na katu, a ispod njih u prostoriji u prizemlju je stoka. U sobi su imali bračni krevet, te škrinju i šivaći stroj, što ih je Boja donijela u dotu. Iz kužine se drvenim skalama išlo na šufit – kojim se opet, kao i u ranijoj fazi ove kuće, koriste mladi članovi obitelji za spavanje.

Boja je godine 1959., u rodilištu u Sinju, rodila svojega prvijenca Iku. Taj porođaj obavljen u rodilištu Boji je ostao u ružnoj uspomeni. Doživjela ga je kao nešto ne prirodno i mučno, pa je drugo dijete, kćer Vinku, rodila u kužini kraj komina, što je u tradiciji ovoga kraja.⁵

Mala su djeca spavala u *beški* – kolijevci koja je stajala uz majčin krevet, da ga majka može nahraniti kad to dijete zatraži, a veća uz roditelje ili babu i djeda, a poslije na šufitu.

Život u zajednici, prema Bojinu kazivanju, bio je mukotrpan, iako su poslovi bili podijeljeni. Boja je npr. prala rublje za cijelu obitelj, muzla, radila u vrtu i to joj je teško padalo. Njezin jetrva Mara, Stipanova žena, bila je zadužena za pripremanje hrane i brigu o djeci. S vremenom Boja je morala obavljati i dio Marinih poslova, pa je sve češće dolazilo do razmirica između jetrva, a i između svekrve i nevjesta. Stoga su braća odlučila napustiti roditeljsku kuću, što su i učinila preselivši se u drugu (na crtežu 4 označenu brojem 2).

Društveni život obitelji Jukić u vrijeme dok su stanovali u kući 1 bio je značajan u okvirima sela. Ljudi iz komšiluka Jukići i iz drugih biteličkih komšiluka, pa i susjednog sela Vučipolja, nedjeljom i blagdanima sastajali su se u toj kući. U zimskom razdoblju kartali su *briskulu*, *trešet*, *trijumf*, a u ljetnom igrali na balote. Kako se igralo »u vino«, onaj tko »izgubi« u igri bio je dužan društvo počastiti vinom. U konobi obitelji Jukić bilo je i do 18 hl dobrog vina, pa su gubitnici u igri kupovali vino od domaćina Jukića. Za većih blagdana, kad bi se društvo okupilo, domaćini su priređivali i janje na ražnju, pa su tako zaradili i nešto novca.

Danas je ta kuća podijeljena između Ćire i Stipana i namjena joj je samo gospodarska. Istočni dio pripao je Stipanu i on u prizemlju drži stoku, a na katu sijeno, kao i Ćiro u svojem dijelu. Nema više šufita jer je drveni strop, pod koji je dijelio kat od potkrovlja, srušen.

Ispred južnoga pročelja ograđeno je dvorište u kojemu je Stipan za svoje potrebe sagradio pomoćnu kućicu za alatke, kokoši i dr. Dvorište je djelomično natkriveno odrinom – vinovom lozom, koja se penje po željeznoj konstrukciji, pa u vrijeme vegetacije stvara hlad. Ispred dvorišta su povrtnjaci.

U neposrednoj blizini kuće, izvan dvorišta je *rpa* – gnojžište. To je rupa u zemlji obzidana kamenom u koju se stavlja stajski gnoj. Diobom imanja između braće podijeljena je i *rpa* u dva dijela.

U neposrednoj je blizini *rpe* gustirna za vodu kojom se koriste obje obitelji, jer se voda (bunar, gustirna, lokva) i guvno prema običajnom pravu ne dijele.

Kuća 2, Jukići – Bitelić

Život u roditeljskoj kući, kako je već rečeno, braći Stipanu i Ćiri s obiteljima postao je nelagodan zbog skućena prostora, a i čestih razmirica, te su odlučili napustiti roditeljski dom.



9 Kuća 2 – stambena katnica i uz nju prizemnica s kominom

House 2 – residential two-storey dwelling and alongside it a single storey dwelling with fireplace

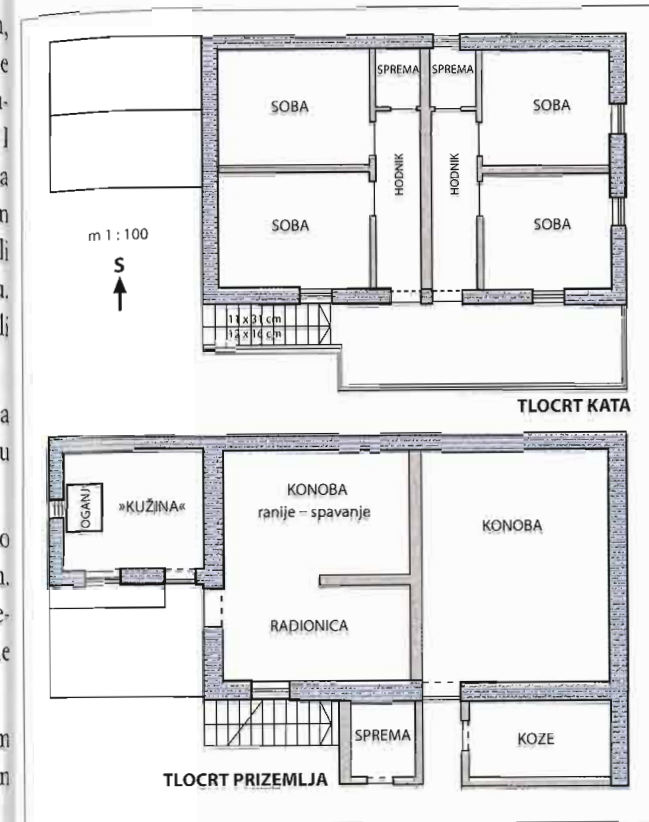
Ćiro je povremeno išao u Slavoniju raditi s kudjeljom, neko je vrijeme bio zaposlen u državnom poslu, radio je kao skladištar na HE Peruća, te u građevinskim poduzećima u Splitu, a Stipan je bio na radu u Njemačkoj. I Ćiro će 1966. otići na rad u Austriju i Njemačku. Braća su zaradila nešto novca, a i Boja je pripomogla novcem koji je zaradila prodajom stoke, te su u susjedstvu kupili jednu ruševnu kuću, stradalu u Drugome svjetskom ratu. Vlasnici kuće, također njihovi plemenjaci, Jukići, otišli su na kolonizaciju u Slavoniju.

Od godine 1960. do 1963. uz pomoć susjeda i prijatelja radili su na popravku kuće te su se godine 1963. u nju uselili.

Kuća 2 udaljena je pedesetak metara od *kuće 1*, zapravo joj je u prvom susjedstvu. To je katnica s potkrovljem. Građena je od kamena na kosom terenu, pa su prizemne prostorije sjevernom i istočnom stranom ukopane u kamen živac.

Tlocrt zgrade je pravokutan. Glavnim je pročeljem orijentirana prema jugu. Krov je dvoslijevan, pokriven crijepom, tzv. francuzicom.

Na južnom je pročelju *balatura* – terasa na koju se pristupa izravno s podgrađenoga kosog terena da bi se izbjegla gradnja stuba. *Balatura* je građena od betona, ograđena opekama, široka oko 3 m, čime se ispod nje



Crtež 6 Kuća 2 obitelji Jukić-Rebac, tlocrt prizemlja i kata
Drawing 6 House 2 of the Jukić-Rebac family, floor plan of ground floor and first floor

dobio veći i iskoristiv prostor gdje su betonskim bloketa zatvorene dvije prostorije. U jednoj prostoriji drže kokoši, a u drugoj ovcu netom ojanjenu, koju je potrebno neko vrijeme odvojiti od stada. Između tih je dviju prostorija prolaz do vrata za prizemlje. U prostorije na katu pristupa se preko *balature*.

Braća Stipan i Ćiro u toj su kući neko vrijeme živjeli u zajedničkom kućanstvu i tada su se prizemljem koristili zajedno. Prizemlje je bilo pregrađeno, u jednom dijelu držali su vino u bačvama, žito u (h)ambaru, razne poljoprivredne alatke, a u drugom su neko vrijeme spavala djeca. I tkalački stan, koji je u doti donijela Matija, Ćirina majka, bio je u prizemlju. Kad je Matija onemogućala i više nije mogla tkati na njemu je tkala Boja, koja je vještinu tkanja naučila od svoje majke.

Na katu je u sredini hodnik iz kojeg se ulazi u četiri prostorije, sa svake strane po dvije. U dvjema su prostorijama Ćiro i Stipan sa suprugama imali spavaonice, treću su koristili njihovi stari roditelji, a četvrta je bila zajednička. Stari Jolaš i Matija teško su se navikli na novi prostor pa su se povremeno koristili i sobom u Kući 1. Bili su emocionalno vezani za prostor *kuće 1*, i Jolaš je pod starost kad se razbolio, ležao u toj kući. Nevjeste su ga tu dolazile njegovati. U kuhinji su imali

štednjak na drva, tu su pripremali obroke, boravili tijekom dana, primali goste, slavili blagdane, i djeca su tu kadšto spavala. Iz hodnika se drvenim skalama penjalo na šufit koji je prozračan, jer kroz dva prozorčića postavljena u učelcima struji zrak, pa je taj prostor bio pogodan za spremanje kukuruza, luka, suhih pršuta i sl.

Na dio zapadnoga pročelja oslanja se prizemnica, *kužina* s kominom, s ulazom na južnom pročelju i prozorčićem na zapadnom učelku. U vrijeme dok su braća živjela u zajedničkom kućanstvu, *kužinom* su se koristile obje obitelji.

U neposrednoj blizini *kuće 2* šezdesetih je godina sagrađen nužnik od betonskih bloketa i opeke, s drvenim vratima.

Već je prije spomenuto da je dolazilo do razmirica među jetrvama pa su obitelji odlučile da više ne žive u zajednici. Podijelili su se: istočni dio prizemlja, gdje je bila *konoba*, pripao je Ćiri, a zapadni Stipanu. Na katu su pregradili hodnik i svakome su pripale po dvije prostorije. To su učinili i s potkrovljem. Stipan je otvorio druga vrata za ulaz u svoj dio kuće na katu. Prizemnica s otvorenim ognjištem, *kužina*, pripala je Stipanu.

Ćiro je nakon diobe ostao bez *kužine* s kominom, pa je započeo graditi novu, jer je ognjište u životu seoskog kućanstva prijeko potrebno.

U svojem dijelu kuće Ćiro je dio hodnika pregradio, otvorio prozorčić, i tom se prostorijom koristio za *ostavštinu* – smočnicu, ostavu.

S Ćirom su ostali živjeti u zajednici njegovi roditelji, majka Matija i otac Josip - Jolaš. Ćiro i Boja u svoju su spavaću sobu unijeli štednjak na drva, jer se više nisu koristili kuhinjom sa Stipanom. Ova prostorija sada ima višefunkcionalnu namjenu: spavanje, pripremanje i uzimanje obroka i dnevni boravak. Tu je Boja rodila kćer Mladenku (godine 1974). Pri porođaju joj je pomagao suprug Ćiro, kojeg je ona gotovo prisilila na tu ulogu babice, jer je nakon lošeg iskustva s prvim porođajem u rodilištu željela radati u svojoj kući, gdje se osjećala najsigurnijom i najslobodnijom.

Ćirini roditelji spavali su u svojoj sobi, a djeca su imala krevete u prizemlju, u zapadnom dijelu, koji je zidom odvojen od istočnog dijela gdje je vinski podrum – *konoba*.

Život u ovoj seoskoj sredini nezamisliv je bez *kužine* s kominom koju danas zovu *sušara*, jer joj je najvažnija funkcija sušenje mesa. Nije to više starinska *kužina* s kominom oko kojega se okupljala obitelj, gdje je bilo središte društvenog života, gdje su žene radale i tu nakon porođaja spavale četrdeset dana, vjerujući da će



10 Milica Jukić s kruhom ispod peke
Milica Jukić with bread made in the ashes under an iron cover

tako sebe i čedo zaštititi od utjecaja zlih duhova, niti je to komin oko kojega je mladenka triput *naoposun* – u smjeru kretanja Sunca, obilazila uiskazujući tim činom pripadnost i vezivanje za novi dom i obitelj. Više se uz komin ne umire niti leži na odru. Stariji članovi obitelji zapalit će na kominu za Badnji dan panjeve *badnjake*, bez njihova uobičajena ritualnog unošenja i običaja koji prate taj čin, pa mladi ukućani to i ne primijete. Danas komin u seoskom kućanstvu služi za neke praktične i za svakodnevni život važne radnje. Na njemu se pripremaju specijaliteti ispod peke (meso i krumpir), kruh, kojega svi vrlo cijene, napose oni koji su napustili selo, pa se ovamo s vremena na vrijeme vrata, rado ponesu komad takvog kruha u grad kao vezu sa zavičajem (sl. 10). Pri pečenju kruha ispod peke dio komina se omete – očisti od luga (pepela) i položi tijesto, a nakon pečenja mjesto na kojemu se kruh pekao treba zasuti lugom, jer se vjeruje da će osoba koja to ne bi učinila dugo i teško umirati. Vjeruju također da nije dobro da plamen »liže« *komoštre*, jer da su nečije duše na njima.

U suvremenom seoskom kućanstvu komin se upotrebljavao za kuhanje hrane za stoku, obavljanje poslova

oko klanja svinja, topljenja masti i sl., jer te poslove nije praktično obavljati u suvremeno uređenoj kuhinji. U sušari se suši svinjsko i ovčje meso te preradevine, namirnice koje svako seosko kućanstvo priprema. U ovom kraju bez pršuta i *kaštradine* – suhe bravetine, ne mogu se zamisliti neke seoske i obiteljske svetkovine i običaji uz njih. Pršutom se poslužuju gosti kad je krštenje djeteta, prva pričest, krizma, zaruke, svadba, a i za *sedminu* – ritualni posmrtni objed za dušu umrlog člana obitelji. (Sl. 11.) Kaštradina se kuha s kiselim kupusom za božićni ručak. Onaj tko ima otvoreno ognjište učinit će uslugu prijateljima i rodbini koji nemaju sušaru u svojem kućanstvu, pa će mu meso staviti na dim u svoju sušaru.

Nova kužina s kominom – sušara

Ćiro je za gradnju nove kužine s kominom odabrao prostor u svojem vrtu nedaleko od *kuće 2*, uz seoski puteljak.

Gradio ju je betonskim bloketama i pokrio crijepom. Pritom su mu pomagali prijatelji. Ulaz je na istočnom pročelju, a na južnom je prozor. Uz istočni je zid komin, kojemu je vatrište od *matuna* – opeka oko kojih je beton⁶. Uz komin je i pribor: *ožeg*, *tronog*, *komoštre* – verige, gradele, željezna peka, a na zidu pokraj vatrišta vise savinuti štapovi koji se tu suše i od kojih će Ćiro načiniti pastirske štapove. O gredi visi *teljig* – drveni obruč, koji se stavlja oko vrata ovnu predvodniku. Tu je stari štednjak na drva, kojim se najviše koriste u vrijeme svinjokolje za grijanje vode, topljenje masti i sl. U sušari se obavljaju poslovi oko prerade svinjskog mesa, tu se sole i »pritišču« pršuti⁷, pripremaju *divenice* i kobasice, tope *žmare* – čvarci, soli kaštradina, i sve se to ovdje suši na dimu.

Stara škrinja u kojoj je Ćirina majka donijela dotu, dotrajava u sušari.

Neposredno uz kužinu Ćiro je sagradio svinjac od betonskih bloketa, koji će u idućoj fazi pri gradnji *kuće 4* uklopiti u njezino prizemlje i promijeniti mu namjenu.

Stambeni prostor, koji je nakon diobe *kuće 2* s bratom Stipanom pripao Ćiri i njegovoj sedmeročlanjoj obitelji (Ćiro, Boja, te djeca: Iko, rođ. 1959, Vinka, rođ. 1961,

⁶ U selu Potravlje u općini Hrvace, kojoj pripada i Bitelić, još se izrađuju *matuni* – opeke, namijenjene za izradu vatrišta na ognjištu.

⁷ U selima Dalmatinske zagore nezamislivo je da u kući nema nekoliko pršuta, jer taj kulinarski specijalitet domaćin poslužuje u veselju i u tužnim prigodama, a, ako je nekom članu obitelji potrebna liječnička pomoć, pršut će darovati liječniku ne bi li ga ovaj »bolje« pogledao.

11 Sušenje pršuta
Curing ham



Mladenka, rođ. 1974. i Ćirini roditelji Jolaš (1887-1981) i Matija (1904-1997), bio je vrlo skučen. Stoga je Ćiro započeo dogradnju stare prizemnice (na snimci situacije označena br. 3) također u susjedstvu, da bi dobio odgovarajući prostor kojim će se koristiti samo njegova obitelj, a i da se udalji od bratove obitelji s kojom je često dolazilo do nesuglasica.

Kuća 3, Jukići – Bitelić

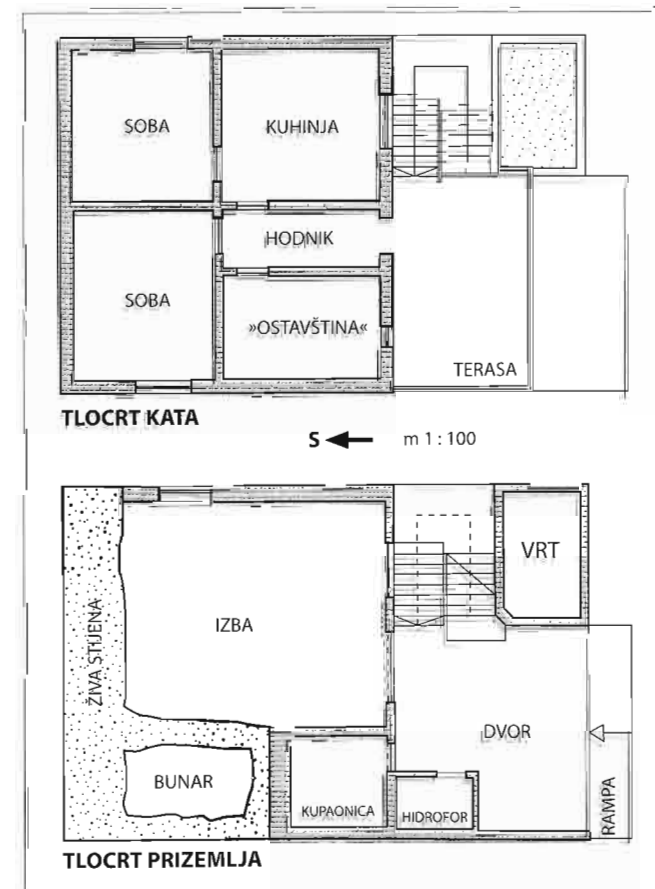
Gradnju *kuće 3* (crtež 7, sl. 12) Ćirina je obitelj započela godine 1974., iako su još 1957. od svojih rođaka Jukića kupili »staru zidinu«, srušenu u Drugome svjetskom ratu. Kako je Ćiro od 1966. do 1980. radio u Austriji i Njemačkoj, a Boja je opet prodala nešto blaga, prikupili su novac za kupnju građevinskog materijala kojim će dograditi »staru zidinu«. Izvorno je kuća bila kamena prizemnica *ševaruša* – s pokrovom od ražene slame. Na tu se kuću naslanjala *teza* – manja pomoćna zgrada s jednoslijevnim krovom, za koju se ovdje čuje i naziv *kaželica* (tal. *casa*, kuća). Uz ove zgrade nije bilo okućnice pa se gradnja nove kuće nije mogla proširiti, već ju je trebalo prilagoditi tlorisu stare. *Kuća 3* je smještena u istom nizu kao i prethodne dvije kuće, a u neposrednoj blizini *kuće 2*.

Pri gradnji *kuće 3* Boja je imala velikog udjela u izvođenju fizičkih radova, iako je bila *zbabna* – trudna s Mladenkom. Ćiro je bio na radu u Njemačkoj i samo je povremeno dolazio kući za blagdane, da bi pomogao pri gradnji, a pomagali su i Ćirini rođaci i Bojina braća.

O rasporedu prostorijski u novoj kući uglavnom je odlučivala Boja. Ćirina je ideja bila da se u kući napravi

kupaonica i zahod, te je na mjestu nekadašnje kaželice sagrađena kupaonica i uz nju manja prostorija za hidrofor. Bila je to prva kupaonica u Biteliću.

Kuća je postupno »rasla«, od izbe – prizemlja, do potkrovlja, a godine 1976. obitelj se u nju uselila. Sada je to



Crtež 7 Kuća 3 obitelji Jukić-Rebac, tlocrt prizemlja i kata
Drawing 7 House 3 of the Jukić-Rebac family, floor plan of ground floor and first floor



12 Kuća 3 u Jukićima, Bitelić

House 3 in Jukići, Bitelić

bila kuća koja je pripadala samo Ćirinoj obitelji. Njegovi roditelji, Jolaš i Matija, živjeli su u *kući 2*, povremeno i *kući 1*, za koju je napose bio vezan Jolaš.

Kuća 3 je nakon dogradnje od prizemnice prerasla u katnicu s potkrovljem.

Za gradnju kuće uporabljen je kamen od stare izvorne kuće za prizemni prostor, a kat je građen s *matunima* – opekama. Kuća je izvana ožbukana i to samo kat; južno je pročelje i obojeno u crvenkasto-oker tonu. Krov je dvostrešan, sljeme se proteže u smjeru istok-zapad, a pokrov je crijep, »francuzica«. Sagrađen je i dimnjak.

Izvorna je kuća sagrađena na kosom terenu, usporedno s izohipsama, pa je prizemni prostor sjevernom stranom ukopan u teren, čemu su se prilagodili pri dogradnji nove. Pod je u prizemlju od sjevera prema jugu blago skošen, jer se pri kopanju naišlo na kamen živac⁸. Glavnim pročeljem kuća je orijentirana na jug i tu su ispod balature ulazi za dvije prostorije u prizemlju, izbu – podrum i kupaonicu sa zahodom. Izba je s velikim dvo-krilnim vratima, jer je pri gradnji kuće ova prostorija zamišljena kao garaža, ali je Ćiro garažu sagrađio u drugoj gospodarskoj zgradi, pa ova nije služila za spomenutu

namjenu. Izba je prozračna prostorija s neožbukanim zidovima i *salizanim*, kamenom popločanim, podom. Tu čuvaju osušene pršute, stočnu hranu, žitarice u ambaru⁹ (škrinji), hranu u električnom zamrzivaču, razne poljoprivredne alatke: kose, grablje, trovile i dr.

Kad se ženio Ćirin sin Iko svadba se slavila u podrumu. Za tu prigodu podrum su preuredili, dio namještaja i alatki iznijeli su van, a postavili su stolove i stolice te prostoriju okitili cvijećem.

Kupaonica sa zahodom opremljena je suvremeno: pod i zidovi obloženi su keramičkim pločicama, tu je električni grijač za vodu, ogledalo, te stroj za pranje rublja. Kad je Ćiro radio kupaonicu, pri kopanju »crne« (septičke) jame, jer u selu nema kanalizacije ni odvodnog kanala,

⁸ Pri gradnji kuća u ovom kraju često se nailazi na kamen živac koji graditelji ne mogu otklesati. U tom ga slučaju skreću koliko mogu, a kat nastave graditi na ravnom terenu, bez izbe. Taj dio kuće zovu *nakućak*.

⁹ Kućanstvo je imalo dva *ambara*, za žitarice i za brašno, a držali su ih u izbi. Danas jedan ambar drže u Kući 2, a drugi u Kući 3. U ambar za brašno može stati 200 kg i ima dva pregrađena dijela, za pšenično i kukuruzno brašno. Ambar za žitarice sadrži 20 *kvarta* (kvarta je 60 kg), što je teret koji može ponijeti jedan magarac.

pomagao mu je stric, ali vrlo nevoljko. Stric je držao da su mu kupaonica i zahod nepotreni u kući i savjetovao mu je da odustane od toga posla.¹⁰

No, Ćiro je, radeći u Austriji i Njemačkoj, upoznao jednu drukčiju kulturu stanovanja od one u kojoj je do tada živio u *kućama 1 i 2*, te ju je prihvatio, iako su mu se, kako kaže, mnogi mještani izrugivali. Uz kupaonicu je dograđena mala prostorija u kojoj je smješten hidrofor pomoću kojega imaju tekuću vodu u kupaonici.

Uz dio južnoga pročelja sagrađena je betonska balatura široka 4 m i stube preko kojih se ulazi na kat. Tako široka balatura nije uobičajena u tradicijskome graditeljstvu ovoga kraja. Obitelj Jukić gradila ju je za svoje potrebe, a prema Ćirinim riječima to je najveća balatura u Biteliću. Na balaturi su klupe, stol i stolice, cvijeće u loncima, pa se u ljetnom razdoblju ukućani tu odmaraju u hladovini ispod odrine. U božićno vrijeme balaturu osvijetle mnoštvom raznobojnih žaruljica, postave i osvijetljenu jelku, što je u zadnjih nekoliko godina u seoskim sredinama postao dosta uobičajen način dekoriranja obiteljskih kuća. Ovu su novinu u seoske sredine unijeli »gastarbajteri«.

Betonirani prostor ispod balature, *pridvraće*, zaklonjen je od sunca, u blizini je voda, seoski puteljak, vrtovi. Obitelj Jukić koristi se njime višestruko. Tu sjede na niskim klupicama, drvenim trupcima, na stubama, čiste i peru povrće koje uberu u vrtu, Boja prede, druže se sa susjedima, razgovaraju s prolaznicima. Nakon povratka iz polja i vinograda tu ostavljaju prljavu obuću i odjeću da ne uprljaju kuhinju i sobu; o klin na zidu vješaju *vodir*, kosu, bisage, uže za nošenje tereta i sl.

Ispred kuće, uz jugoistočni dio pročelja, mali je vrt podzidan betonom i ograđen žicom. U vrtu je orahovo stablo koje baca sjenu i na *pridvraće* i na balaturu te uz odrinu stvara ugodan hlad, a tu je i cvijetnjak koji pridonosi ugodi.

S balature se ulazi u uski hodnik koji prolazi sredinom kata i iz kojega se ravno prema sjeveru ulazi u spavaću sobu Ćirinog sina i nevjeste, Ike i Milice. Lijevo je ulaz u *ostavštimu* – ostavu, smočnicu, desno u kužinu, a na stropu je otvor kroz koji se drvenim skalama – ljestvama ide na šufit – potkrovlje. Hodnik je popločan keramičkim pločicama i uglavnom služi za ostavljanje odjeće (na zidu je vješalica), obuće, torbi, a u zimskom

¹⁰ U selu Strizirepi (Sinj) naišla sam na stambenu kuću suvremeno opremljenu, čak s centralnim grijanjem, ali bez kupaonice i zahoda. Umjesto zahoda koristili su se pojatom u blizini kuće. U selu Hanu (Sinj) u novosagrađenoj stambenoj kući imaju suvremeno opremljenu kupaonicu sa zahodom, ali umjesto njega koriste se poljskim zahodom u dvorištu.

13 Spavaća soba u kući 3, Jukići
Bedroom in House 3, Jukići

razdoblju *pitâra* – lonaca s cvijećem. Na dnu hodnika uz kuhinjska je vrata polica za telefon.

Na šufitu odlažu uglavnom stvari kojima se više ne koriste, npr. kolijevku. Nekad je tu stajao ambar za žito, a sada žito drže u izbi.

Kad su se braća podijelila, kuhinja s otvorenim ognjištem – sušara pripala je bratu Stipanu, pa je Ćirina obitelj ostala bez te prostorije. U tom su razdoblju meso sušili na šufitu, i to tako da je Boja ložila vatru u željeznoj peki i na toj vatri dimila meso, dok nisu sagrađili sušaru za svoje potrebe.

Spavaća soba Ćirina sina Ike i nevjeste Milice namještena je namještajem klasične bračne spavaonice, koju je u dotu donijela Milica. Pod od parketa prekriven je kupovnim tepisima. Iznad kreveta visi slika Gospe Sinjske, a na stropu luster. Sobu osvjetljava dnevno svjetlo kroz prozor na zapadnoj strani kuće. (Sl. 13.)

Iko se oženio godine 1982. Milicom iz susjednog komšiluka Buljani. Prema starom običaju nevjestu je na kućnome pragu zastrtim vunenom vrećom dočekala svekrva Boja. Prije nego je ušla u novi dom Milica je poljubila



14 Boja Jukić sa sinom Ikom i nevjestom Milicom
Boja Jukić with son Iko and daughter-in-law Milica

prag, zatim je otišla pred kuću i bacala preko kuće naranču i jabuku »nakićenu« novčićima. Svadbeni svečani ručak i večera za tu su prigodu priređeni u preuređenom podrumu, kako je već napomenuto, a sutra dan su zakusku za susjede priredili u kuhinji. U to vrijeme, kad su Iko i Milica imali svadbeno slavlje, još uvijek su se održavali neki običaji iz svadbenog ciklusa, kao npr. igranje kola koje započinju mladenci, jer je trebalo vidjeti kako nevjesta igra, je li *ševasta* – šepava. Kolo se igralo na guvnu uz *kuću 1*.

Lijevo od spavaonice je *ostavština* – ostava, smočnica, s betonskim podom, s malim prozorom na južnome pročelju.

Ostavštinom se domaćica koristi za sirenje i držanje sira u *tvorilima* – kalupima. Današnja su tvorila izrađena od metala i plastike, a ima ih različite veličine, dok su starinska bila drvena i mogla su se oblikovati prema potrebi, u veća ili manja. Na drvenim policama drže razne živežne namirnice potrebne za svakodnevnu uporabu, tu se suše kolutovi sira, a neke drže u staklenkama u ulju. Dio namirnica drže u hladnjaku, npr. kiselo mlijeko.

S obzirom na to da ova kuća nema okućnice na kojoj bi bilo moguće sagraditi gustirnu, jedino povoljno mjesto bilo je u *ostavštini*. Tu je sagrađena gustirna s betonskom krunom, a bazen za skupljanje vode iskopan je na dijelu prostora gdje je prije bila kaželica. Gustirna se puni kišnicom koja se kroz oluk slijeva s krova.

U sušnom razdoblju, kad su kiše rijetke, gustirna presuši. Tada se komšiluk Jukići opskrbljuje vodom s obližnjeg izvora »Pavluše«.

Izvor »Pavluša« nalazi se iznad zaselka Jukići Donji, a prema predaji našao ga je pastir Pavle, zapravo koza iz njegova stada, koja je na njemu utajila žedu. Od tog se vremena žitelji Jukića u vrijeme sušnih dana, kad im se gustirne isprazne, koriste vodom s izvora »Pavluša«. Vodu s »Pavluše« uzimaju po određenom redu, pa svaki dan jedna obitelj puni svoju gustirnu, i to tako da od izvora do gustirne provedu plastično crijevo, iz kojeg se, zbog pada terena voda slijeva u gustirnu. Velika je blagodan za ovaj zaselak što ima živu vodu.

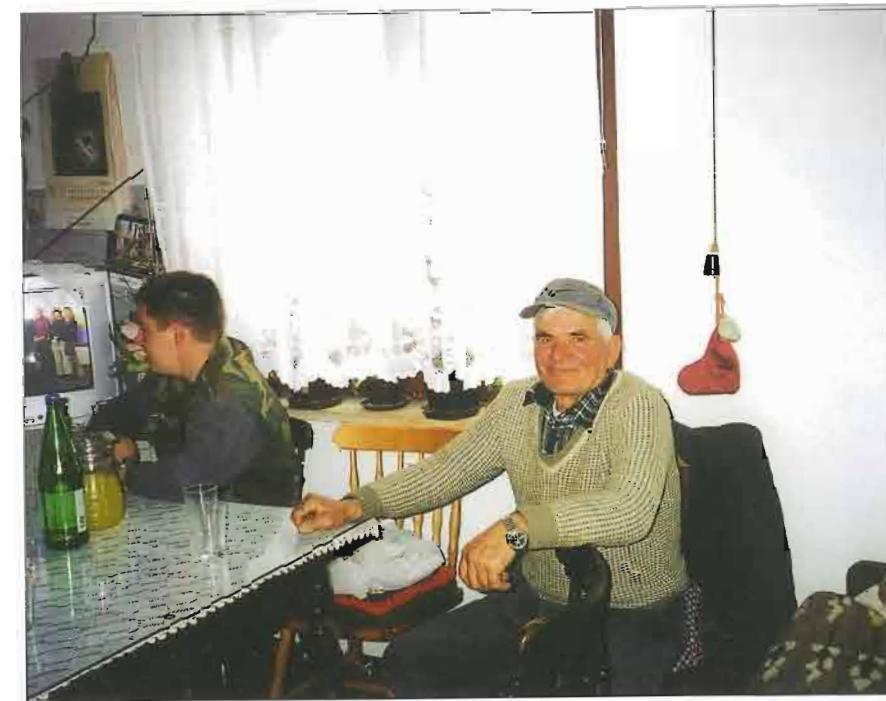
Ulaz u kuhinju na desnoj je strani hodnika, a zauzima jugoistočni dio kuće. Na kuhinji je dvokrilni ostakljeni prozor pa je osunčana i svijetla. Domaćice na prozoru uzgajaju cvijeće u loncima, što ovaj prostor čini ugodnim za boravak.

Pod je popločan keramičkim pločicama. Uz istočni zid nižu se štednjaci, na drva, struju i na plin, te *lavandin* – kupovni metalni sudoper. Lijevo od vrata je kauč, a uz sjeverni je zid kupovni *kredenac* u kojemu drže pribor za jelo.

Do prozora na polici je televizor, koji je, kad ne gledaju televiziju, prekriven ručnim radom i na njega stave vazuu s cvijećem (sl. 14).

U sredini prostorije je stol i nekoliko stolica. Kad je obitelj na okupu, svatko za stolom ima svoje određeno mjesto. Domaćin Ćiro na čelu je stola uz prozor, nasuprot njemu je sin Iko; domaćica Boja i nevjesta Milica su uz štednjake, da im je blizu kad poslužuju jelo, a nasuprot su im djeca. (Sl. 15.)

15 Ćiro Jukić s unukom Ivanom
Ćiro Jukić with grandson Ivan



Dok su Ćirini roditelji bili živi, obitavali su u *kućama 1 i 2*, a na objed su dolazili u *kuću 3*. Tada je stari Jolaš imao mjesto na čelu stola, a do njega je sjedila nevjesta Boja. Jolaš je Boju cijenio zbog njezine radišnosti, pa, ako nije bilo mjesta za stolom, on bi ustao da ona sjedne. Djeca su tada jela odvojeno od starijih članova obitelji.

Pripravljanjem obroka uglavnom se bavi nevjesta Milica, a pranjem posuđa i pospremanjem prostorije njezine kćerke Božica i Iva.

Kuhinja ima višestruku namjenu: pripremanje i kuhanje hrane, konzumiranje, te dnevni boravak obitelji, primanje gostiju, svakodnevni susret sa susjedima. U kuhinji se pripremala *sedmina* – posmrtni obredni obrok za pokojne Ćirine roditelje. Za Ikinu svadbu tu se pripremao svadbeni ručak oko čije su pripreme pomagale žene iz sela. Sutradan, nakon svadbe, tu su objedom častili susjede.

Ono što je nekada u obiteljskom životu značio komin – kao u vrijeme dok je obitelj živjela u *kući 1* i kad je bio središte svakodnevnoga obiteljskog, društvenog, blagdanskog života, gdje su se obilježavali godišnji običaji, a i običaji životnog ciklusa, to je danas kuhinja. Za

¹¹ Danas seoske žene više ručnom radu izrađuju minijature čarape, terluke, zobnice, užad, kao suvenire, pa se ti predmeti mogu vidjeti obješeni na ogledalo u automobilima. Kako su se nekada žitelji sela prepoznavali upravo po ukrasima veza, tkanja ili boja vune upotrijebljenima za izradu užeta za nošenje tereta, a koje je nevjesta donosila u doti, vjerojatno su i danas ti sitni predmeti označitelji identiteta i pripadnosti određenoj seoskoj zajednici.

Badnju večer u kuhinji kite jelku, a u štednjaku na drva, umjesto panja badnjaka, zapale malo deblje drvo.

U novosagrađenoj kuhinji s otvorenim ognjištem, sušari, Ćiro zapali *badnjake*, ali bez tradicijskog obreda, pa i nazočnosti članova obitelji, a to je za života njegov otac Jolaš, poštujući tradiciju, održavao u *kući 1*.

Sačuvan je običaj da se na Cvjetnicu u kuhinju unosi grančica blagoslovljene jelke i lovora, a domaćica ih zatakne za raspelo. U kupaonici, noć uoči Cvjetnice, u laboru drže vodu s ljubičicama, vjerujući da su se te noći u njoj umili anđeli, a ujutro se u njoj umiju svi ukućani. Nakon umivanja vodu bace u vrt.

Krštenja djece, prva pričest, krizma, male obiteljske svečanosti, također se obilježavaju u ovoj prostoriji. Jedino se tu nisu radala Milićina djeca, već u Sinjskom rodilištu, ali su babine tu slavljene.

Zidovi kuhinje ukrašeni su raspelom sa zataknutom blagoslovljenom jelovom grančicom (sl. 16). O raspelo su obješeni minijature vunenih čarape i uža za nošenje tereta¹¹. Na drugom zidu vise gusle »okićene« minijature užetom za nošenje tereta, također rad seoskih žena. Na guslama svira Iko kad se u zimskim večerima sastane muško društvo.

Iz kuhinje su vrata koja vode u Bojinu i Ćirinu spavaću sobu. Soba obijeljenih zidova, s podom obloženim parketom, prozorom na istočnom pročelju, opremljena je jednostavnim kupovnim namještajem za bračne spavaonice. Iznad kreveta visi slika mladenaca Boje i Ćire, te slika sv. Ante.



16 Raspelo s jelovom grančicom blagoslovljenom na Cvjetnicu
Crucifix with fir branch blessed on Palm Sunday

Uz zid je prislunjena škrinja jednostavne izrade, bez ukrasa, u kojoj je Boja donijela svoju dotu. I danas su u škrinji pohranjeni dijelovi ženske i muške nošnje, koje je Boji priredila njezina majka.¹²

Nošnja se oblači u nekim prigodama, npr. kad idu komu u svatove, za mačkare – poklade, ili neke školske priredbe.

Dio dote, *bjankariju* – platneno posteljno rublje, Boja je donijela u *konistri* – košari, kojom se danas koristi za držanje neizglačanog rublja. Stroj za šivanje, također Bojina dota, danas se upotrebljava za sitnije popravke na odjeći i posteljnom rublju.

Jolaš je (godine 1981) umro u *kući 1*, za koju je bio emocionalno vezan, pa kad se razbolio želio je u njoj umrijeti. Njegova udovica Matija, dok je bila pri snazi, živjela je u *kući 2*.

Svaki je dan dolazila na objed sinu i nevjesti u *kuću 3*. Kad se razboljela, i nije se više mogla brinuti o sebi, došla je u *kuću 3* i tu je dvije godine noćivala zajedno sa sinom i nevjestom u njihovoj spavaćoj sobi. U toj je

kući i umrla (1997), u spavaćoj sobi ležala je na odru, a oni koji su je »čuvali« sjedili su u kuhinji. Naime, dok je pokojnik u kući, običaj je da se cijelu noć »čuva«, tj. ukućani i susjedi bdiju, mole se Bogu, domaćini ih posluže kavom, rakijom i sl. Pokojnika se »čuva« da preko njega ne prijeđu mačka ili miš, jer se vjerovalo da bi se u tom slučaju mogao povampiriti.

Djeca su, dok su bila manja, spavala u sobi u kojoj je danas spavaća soba Ike i Milice, a najmlađe dijete Mladenka u sobi s roditeljima.

Kako su djeca rasla i radali se unuci, Kuća 3 postala im je premala, pa je Ćiro odlučio graditi *kuću 4*.

Kuća 4, Jukići – Bitelić

Nakon diobe *kuće 2*, kad je Ćirina obitelj ostala bez *kužine s kominom* koja je pripala Stipanu, Ćiro je na dijelu svojega vrta za svoju obitelj sagradio drugu kuhinju, tzv. sušaru. U neposrednoj blizini sagradio je i *prasetnjak* – svinjac. Na tom se prostoru mogao proširiti i sagraditi stambenu kuću, ali na štetu vrta. Budući da nije imao drugi prostor, a nije ga mogao kupiti jer nitko nije prodavao građevinsko zemljište, za gradnju *kuće 4* uzeo je dio svojega vrta (crtež 8, sl. 17).

Temelje za gradnju *kuće 4* »udarili« su 1982., dakle one godine kad mu se sin Iko oženio, pa je *kuća 4* i bila namijenjena novoj obitelji Ike i Milice.

Ta se kuća već u temeljima razlikuje od prethodnih triju, jer nije građena na kosom nego na ravnom, i to jednim dijelom na vododerini. Naime, kad u kišno doba godine nabujaju vode, dio se tih voda kroz usjek koji prolazi ispod *kuće 4* slijeva u vrt. Budući da je Ćiro bio glavni »projektant« i graditelj, preko te vododerine postavio je betonsku ploču, pa voda, kad nađe, teče ispod nje i slijeva se u vrt. Kuća se oslanja na novu kužinu – sušaru, pa se sada do ulaznih vrata kužine dolazi kroz prizemlje *kuće 4*.

I svinjac se uklopio unutar prizemlja *kuće 4*. Tloris *kuće* je pravokutan. Sljeme se proteže u smjeru istok-zapad. Glavnim pročeljem kuća je orijentirana na jug s pogledom na vrtove. Građena je od betonskih bloketa, a pokrivena je crijepom »francuzicom«. U prizemlje se

¹² Boja Jukić jednom mi je prigodom pokazala nošnju koju je donijela u dotu te sam tada uočila jedan sitni znak njezina identiteta. Naime, Boja je iz Bitelića, pravoslavne vjeroispovijesti, a udajom je prihvatila muževu vjeru, tj. katoličku. U nošnji ovih dviju konfesija prema svim kazivanjima nema razlike. Međutim, na Bojinu *sadaku* – suknenom modrom haljetku bez rukava, na umetnutom klinu ispod ruke slabo uočljivom, izvezen je znak njezina identiteta.



17 Kuća 4, u Jukićima

House 4, in Jukići

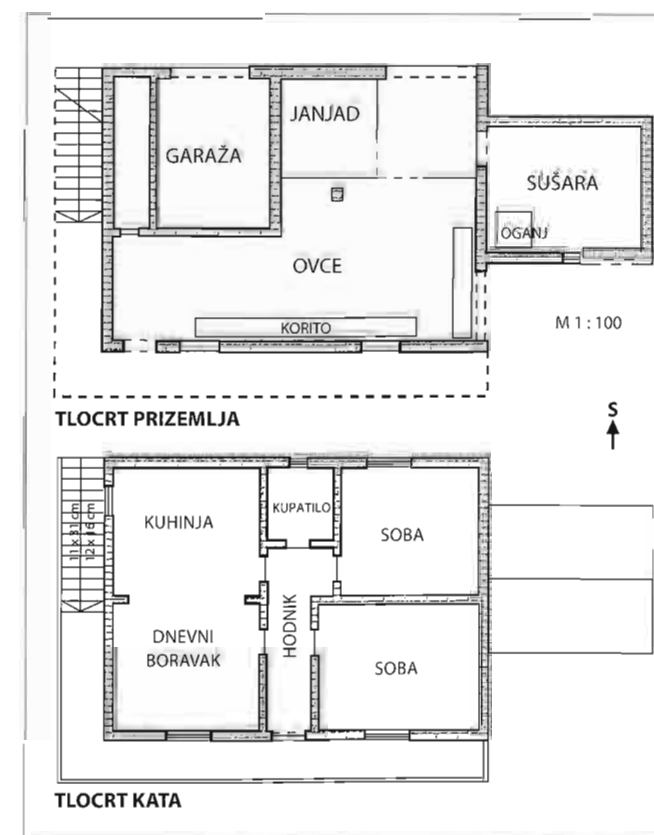
ulazi sa sjeverne strane, izravno sa seoskoga puta. Tu su dva ulaza, za štalu i za garažu.

U prostor štale za ovce obuhvaćen je prije sagradeni svinjac, sada prenamijenjen za janjce koje treba *odlučiti* – odvojiti od majke. Uz zidove vise drvene jaslje iz kojih se hrane ovce. Prostor štale u obliku je slova »L«, jer je od cjeline pravokutnoga tlocrta prizemlja dio prostora pregrađen za garažu.

U uglu štale do zida garaže Ćiro je sagradio trap. Nije to starinski trap kakav ćemo vidjeti u sklopu stočarskih nastambi, nego je prilagođen prostoru u kojemu je sagrađen. To je trap koji ima dvije razine, ispod i iznad poda prostorije. Dio koji je ukopan u zemlju obložen je opekama, a zatvoren je betonskim bloketama. Dio trapa koji je iznad razine poda proteže se cijelom visinom prostorije i zazidan je betonskim bloketama.

Prema kazivanju članova obitelji Jukić taj ih je trap spasio u vrijeme Domovinskog rata. Kad su zbog opasnosti od četnika morali napustiti selo, pohranili su novac, zlatninu i druge vrijedne stvari u dio trapa ispod zemlje, a u gornji dio odjeću, te otvor zazidali tako da je bio gotovo neprimjetan.

Iko je bio sudionik Domovinskog rata, pa su seoski četnici i oni iz susjednih sela (Dragović, Zasiok,



Crtež 8 Kuća 4, tlocrt prizemlja i kata

Drawing 8 House 4, floor plan of the ground floor and first floor

Vučipolje) to znali, jer se svi međusobno poznaju. Došli su pretražiti kuće Jukić, misleći da Iko krije oružje. Razrušili su gornji dio trapa, jer je bila uočljiva svježa žbuka pa ih je to navelo da tu kopaju. Pokupili su dio odjeće, a dio razbacali i uništili. Donji dio trapa bio je vrlo dobro kamufliran, pa ga četnici nisu otkrili, te obitelj Jukić nije ostala bez svojih dragocjenosti i novca, koje je, vrativši se iz izbjeglištva, našla netaknute.

Dio rata Boja i Ćiro proveli su u selu, i to zbog stoke o kojoj se trebao netko brinuti. Djeca su bila u Sinju u obiteljskoj kući. Kad je zbog sve žešćih borbi postalo opasno živjeti u selu, Boja je otišla u Sinj, a Ćiro s blagom u staje sela Han – Obrovac (Sinj). Boja je svakodnevno iz Sinja dolazila u Bitelić da nahrani krave i magarce koji su im tu ostali. Kad Boja ne bi mogla doći, zamijenila bi je susjeda, starija žena, kojoj je vojska obećala da je neće uznemiravati. Četnici koji su bili na HE Peruča povremeno su pucali po Biteliću. Pri jednom napadu na Bitelić Boja se tu zatekla i danas, kad priča o tom trenutku, kako joj je *tovara* – magarca raznijela granata, a nju sam Bog spasio, vidno je potresena. Kad je postalo preopasno dolaziti u Bitelić, Jukići su sa stokom otišli na Vrdovalo i smjestili se u staje susjeda Krgovića, jer je u njihovima bila hrvatska vojska.

Trap se inače upotrebljava za čuvanje krumpira u zimskom razdoblju, kada se ne mogu koristiti onim koji je u sklopu njihovih stočarskih nastambi na planini Vrdovalo.

Iz prizemlja se ulazi u kužinu s kominom, sušaru (prije opisanu), jer je ova kuća dijelom svojega istočnog pročelja prislonjena na nju.

Prostorija u prizemlju na južnom pročelju ima dva veća otvora, buduća prozora, koji su danas zatvoreni daskama.

Na kat se pristupa stubištem koje se oslanja na zapadno, uže pročelje kuće i vodi na uski balkon koji se proteže cijelom dužinom ovoga pročelja. Ograđen je željeznom ogradom. Prostor ispod stubišta zatvoren je žicom i njime koriste kao kokošinjecem. Do stuba uz zid kuće drže drva za ogrjev. S balkona je vrlo lijep pogled na vrtove, livade, i na dio sela sve do Peručkog jezera. Nemaju naviku na tom balkonu sjediti i uživati u krajoliku, nego im služi tek kao prilaz u kuću i za sušenje rublja. Tu drže i staru škrinju u kojoj je Ćirina majka donijela dotu, pa se na nju može sjesti.

S balkona se ulazi u hodnik. Na dnu je hodnika uz sjeverno pročelje kupaonica sa zahodom, suvremeno opremljena. Lijevo od kupaonice prema zapadu je kuhinja s dnevnim boravkom. To je veliki prostor, osvijetljen s po jednim prozorom na zapadnom i južnom pročelju,

koji zauzima gotovo polovicu kata. Kuhinja i dnevni boravak samo su djelomično namješteni. Postavljen je električni štednjak i nešto starijeg namještaja, stol, stolice, kauč¹³. Ovom se prostorijom ne koriste svakodnevno, nego je povremeno upotrebljava ljeti Milica, da ne bi ložila vatru u *kući* 3.

Iz hodnika, desno prema istoku, dvije su spavaće sobe: jednom se koristi Ikin sin Ivan, a drugom njegove dvije kćeri, Božena i Iva. Sobe su osvijetljene prozorima, zidovi su objeljeni i ukrašeni raznim posterima i naljepnicama. Strop je obložen lamperijom, a pod parketom, djelomično prekrivenim kupovnim tepisima. Spavaće sobe opremljene su kupovnim namještajem. U Ivanovoj sobi iznad kreveta visi slika Srca Isusova, a u sobi djevojaka slika Gospe Sinjske.

Ivan i Božena idu u srednju školu u Sinj (automehaničarska i trgovačka), a Iva u osnovnu školu u Hrvace. Od kuće do središta sela idu pješice i ondje ih čeka autobus kojim se voze do škole.

Božena povremeno ostaje u obiteljskoj kući u Sinju, kada mora obaviti praktični rad, pa se dulje zadrži u gradu. Ona nije vezana za Bitelić i teško joj pada boravak u selu, jer kako kaže, u selu joj je dosadno, nema nikakve zabave i zato joj je mnogo draže boraviti u Sinju.

Djeca, kad se vrte iz škole borave u Kući 3, koja je »glavna« kuća; tu jedu, gledaju televiziju, komuniciraju s obitelji, a u Kući 4 uče i spavaju.

Kad je Ćiro započeo gradnju te kuće, zamišljao je da će cijela obitelj tu živjeti, iako je kuću namijenio sinu Iki. No, kuća nema dovoljno prostora za sve članove obitelji.

Povezanost roditelja s muškim nasljednikom u ovom kraju vrlo čvrsta i nezamislivo je da bi Iko i Milica imali svoje kućanstvo. Jedan od razloga jest i »stanje« – imanje i gospodarstvo. Za brigu oko stoke, vinograda, vrtova, polja, košnje i dr. treba više osoba, pa, ako se odvoje, teško bi mogli sve to uzdržavati.

Ćiro je osmislio cjelovit prostor *kuće* 4 i raspored prostorija, no nakon završetka kuće shvatio je da su dvije spavaonice premalo za cijelu obitelj. Imao je zamisao velike kuhinje sjedinjene s dnevnim boravkom, u kojoj će se okupljati cijela obitelj, što je vjerojatno vidio u Njemačkoj. To je dijelom realizirao kao jedan suvremeno organizirani prostor, sagrađen upotrebom suvremenih materijala, ali je zadržao tradicijski način raspodjele

¹³ U svibnju 2000. u obitelj Jukić koja je ratni stradalnik, stigla je pomoć, a to je namještaj: kreveti, ormari, stolovi, električni štednjak i štednjak na drva, madraci jogi i dr. Dijelom dobivenog namještaja opremit će *kuću* 4, a dio će odnijeti u kuću u sinjskom predgrađu.

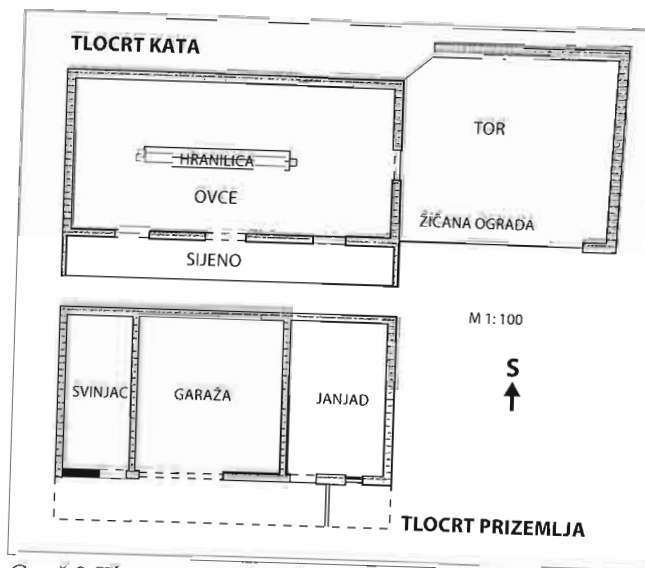
i uporabe prostorija. Tako je u prizemlje smjestio štalu, a na katu suvremeno opremljenu kupaonicu i velik dnevni boravak vezan uz kuhinju.

To je pokazatelj kakvu predodžbu čovjek sa sela, stočar, ima o stambenom prostoru. Vezan je uz tradiciju i u njegovoj su svijesti čovjek i domaća životinja, koja za njega znači život, nerazdvojivi. On unosi u svoj život neke suvremene tečevine, ali ih ne upotrebljava na pravi način. Tako se npr. kupaonicom malokad koriste za kupanje, stroj za pranje rublja čuvaju i peru samo tanju robu, da im se ne bi pokvario, dok grube stvari i dalje peru ručno; ugodnije im je sjediti na *pridvraču* nego u dnevnom boravku, itd.

U sklopu primarnog naselja u Donjim Jukićima obitelj posjeduje i novosagrađenu gospodarsku zgradu, štalu, koja je na crtežu 4 obilježena brojem 5.

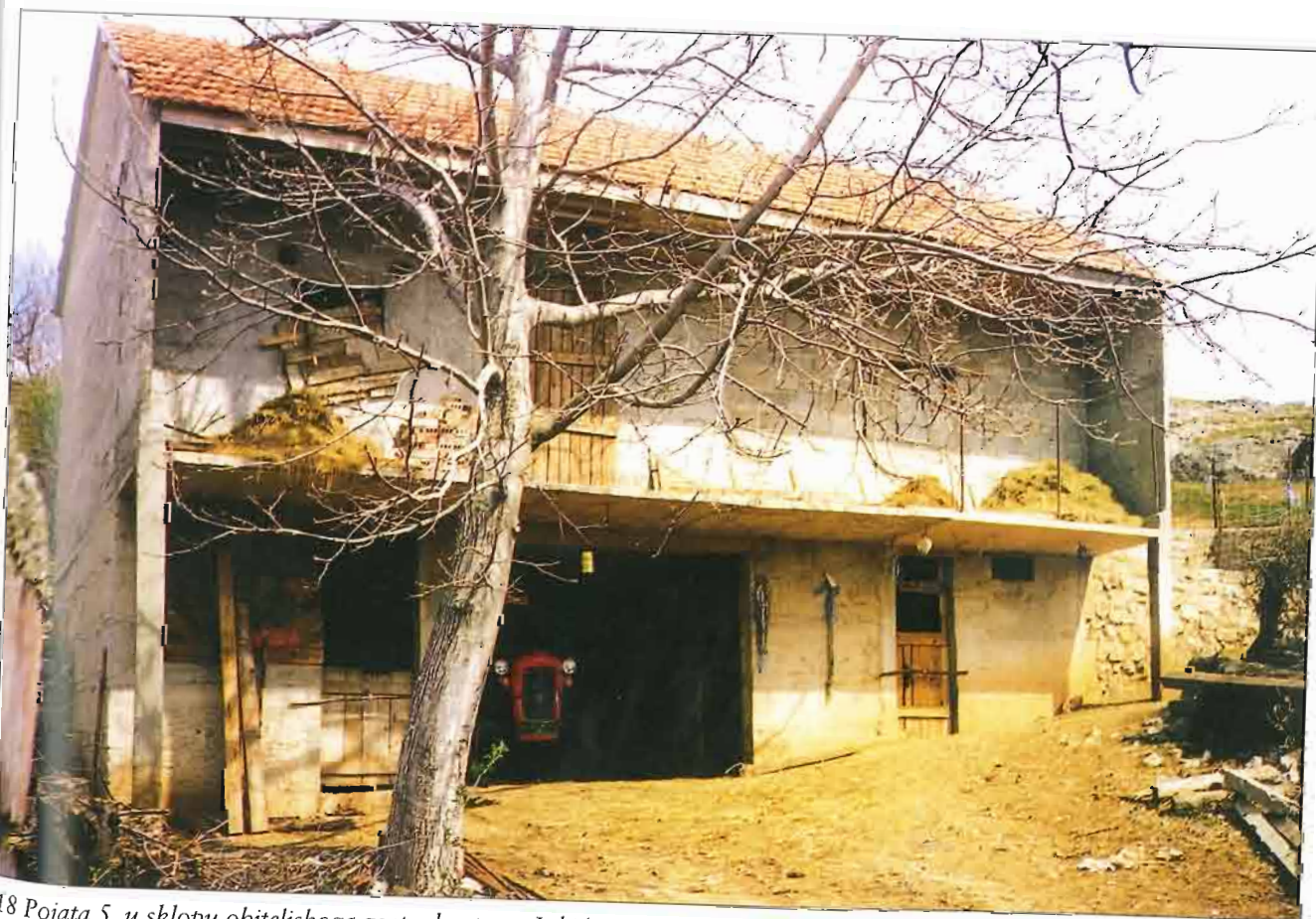
Gospodarska zgrada 5 – štala, Jukići

Na prostoru iznad »starine« obitelj Jukić sagrađila je 80-ih godina 20. stoljeća gospodarsku zgradu (crtež 9, sl. 18). Štala je sagrađena na kosom terenu pa je sjevernom stranom prizemlja ukopana u teren. Glavnim je pročeljem orijentirana na jug.



Crtež 9 Tlocrt prizemlja i kata gospodarske zgrade 5. Drawing 9 Floor plan of ground floor and first floor of outbuilding 5.

Građena je s betonskim bloketama, a pokrivena je crijepom »francuzicom«. Zgrada ima prizemlje i kat. Prizemlje je podijeljeno na tri prostorije. Od istoka prema zapadu nižu se: prostorija za ovcu s malim janjetom koju je potrebno odvojiti od ostaloga stada, prostor za traktor i »balačicu« – stroj koji pri kosidbi sijeno formira u »bale«, a treća je prostorija svinjac.



18 Pojata 5, u sklopu obiteljskoga gospodarstva u Jukićima

Byre 5, part of the family farm in Jukići

Na kat se pristupa izravno s puteljka i podzidanog prostora. Tu je jedna cjelovita prostorija, u kojoj uz zidove i na sredini vise jaslje iz kojih se hrane ovce. Ova je prostorija namijenjen *dvizicama* – dvogodišnjim janjcima. Kad se ovce vraćaju s dnevne ispaše, pastir ih *razluči* – razdvoji, pa one starije uputi u štalu u Kući 4, u kojoj je i jedan prostor ograđen za *šilježad* – jednogodišnje janjce koji još ne idu na pašu, a dvizice se idu nahraniti i napojiti u zgradu 5.

Potkrovljima se koriste za spremanje sijena.

Uz južno je pročelje štale terasa bez ograde i na njoj drže slamu.

Do štale je na otvorenom prostoru tor, ograđen drvenim kolcima i žicom. Tor ima pristup s dviju strana kroz koje ovce ulaze/izlaze, već prema tome s koje su strane došle ili idu na pašu.

Na prostoru ispred štale na više mjesta postavljena su korita, drvena, metalna, razne veličine, iz kojih ovce piju vodu i ližu sol.

Obitelj Jukić boravi u selu otprilike od listopada do lipnja, što ovisi i o vremenskim prilikama. Tijekom tog razdoblja Ćiro svakodnevno vodi svojih stotinjak ovaca na pašu, a, kad ima neke obveze, zamijenit će ga sin Iko ili nevjesta Milica. (Sl. 19.)



19 Ovce idu na ispašu

U ovom dijelu sela oko Donjih Jukića ima dosta prostora za ispašu. Ćiro odlazi ujutro i u sumrak se vraća kući. U torbici nosi nešto hrane: komad sira, slanine, crvenog luka, kruha ili krumpira kuhanih u ljusci; te malo bevande ili vode. Obvezno nosi iglicu i u bočici malo *aptovine* (lat. *Sambucus ebulus*), jer ako zmija ujede ovcu time će je liječiti. Iglicom će »nasicati« – izbockati ugrizeno mjesto, oprati ga vodom ili vinom i dati joj da se napije aptovine. Biljka aptovina ima crno-ljubičaste bobice, koje treba *smastit* – zgnječiti da se iz njih istisne sok, koji pastir nosi uza se u bočici. Ako nema uza se aptovinu, u prirodi raste »zmijski korijen« – kozlac (lat. *Arum maculatum*), kojeg treba *satrt* – zgnječiti i time istrljati mjesto ugriza. Ćiro sa sobom nosi i pastirski štap vlastite izradbe, a služi mu uglavnom za to da ispred sebe sa štapom prođe kroz travu i tako eventualno otjera zmiju.

U vrijeme dok su ovce u selu ima dana kada ih je potrebno dohranjivati *pićom*, pa se domaćini moraju pobrinuti da je imaju dovoljno. Budući da u ovim kućama nemaju dosta prostora za čuvanje piće, prije rata su kupili jedan gospodarski sklop udaljen od sela otprilike sat hoda. Tu su držali sijeno, a i stoka bi se tu odmarala, plandovala, kad je bila na pašu, a bilo je daleko doći kući. U Domovinskom je ratu taj sklop razrušen.



20 Kuće braće Jukić u predgrađu Sinja

Houses of the Jukić brothers in a suburb of Sinj.

U selu drže piću u još dvjema pojatma, u staroj kući Ćirine pokojne majke i u kući onemoćale stare susjede, o kojoj se zauzvrat brinu.

Te su pojate u blizini njihovih stambenih kuća.

Svatko tko živi ovdje na selu želi imati kuću u nekom većem mjestu, u blizini glavne ceste, ili grada. Tako i obitelj Ćire Jukića ima obiteljsku kuću u predgrađu Sinja.

Obiteljska kuća Jukić u Sinju

Zaradom ostvarenom u Njemačkoj i Austriji te od prodaje janjaca, Jukići su mogli kupiti građevinsko zemljište u Sinju. Kupili su ga na zapadnome ulazu u Sinj (Karačašica), uz put koji vodi kroz novo naselje. Braća Jukić-Rebac tu su sagradili nove kuće (sl. 20). Ćiro je svoju kuću sam »projektirao«. Kuća je katnica s potkrovljem, glavnim pročeljem okrenuta prema jugu (crtež 10, sl. 21). Građena betonskim bloketama i ožbukana. Krov je dvostrešan, pokriven »francuzicom«. Prostor je organiziran simetrično: sredinom je hodnik, a sa svake su strane po dvije prostorije. Na dnu hodnika je kupaonica sa zahodom. Isti je raspored i na katu. U prizemlje se ulazi izravno iz vrta, a na kat se pristupa vanjskim stubama. Uzduž cijeloga južnog pročelja proteže se uski balkon natkriven strehom i ograđen željeznom ogradom.

Ovu je kuću Ćiro namijenio sinu Iki i njegovim muškim nasljednicima.

Danas u njoj stanuje njegova najmlađa kći Mladenka s obitelji. Ona je tu stanovala dok je bila učenica zajedno s kćeri Bojinog brata, dok se ova nije udala. Bojina kći Božena povremeno je boravila u sobi na katu, a drugom su se koristili članovi Ćirine uže obitelji iz Bitelića kad bi dolazili u Sinj obaviti neki posao (kupovina, plaćanje poreza, posjet liječniku i dr.) i tu bi prespavali. Ćiro je nastojao obaviti potrebne poslove u Sinju u jednom danu i vratiti se u Bitelić svojoj kući na spavanje, jer se u njoj osjeća najudobnije. U kući u Sinju malokad je prespavao.

Prizemlje su iznajmljivali. Kad je počeo Domovinski rat podstanari su iselili, a u kuću se naselila obitelj iz Bitelića. U međuvremenu se Mladenka udala. S obzirom da je bilo ratno vrijeme obitelj nije »pravila pir« – svadbeno slavlje, okupila se samo uža obitelj na ručku. Mladenka se udala za mladića koji ima još devetero braće i sestara, pa nije bilo mogućnosti da mladi bračni par živi u zajednici s njegovom obitelji, nego je mladoženja došao, kako ovdje kažu, »na ženinstvo«. Na osobe koje dođu »na ženinstvo« u ovom se kraju ne gleda dobro. Nazivaju ih raznim pogrđnim imenima; *podrep*, *dopuz*, *pripuz*, pa mladi bračni par želi imati svoj vlastiti dom. Mladenka kaže: »Ja sam podstanar

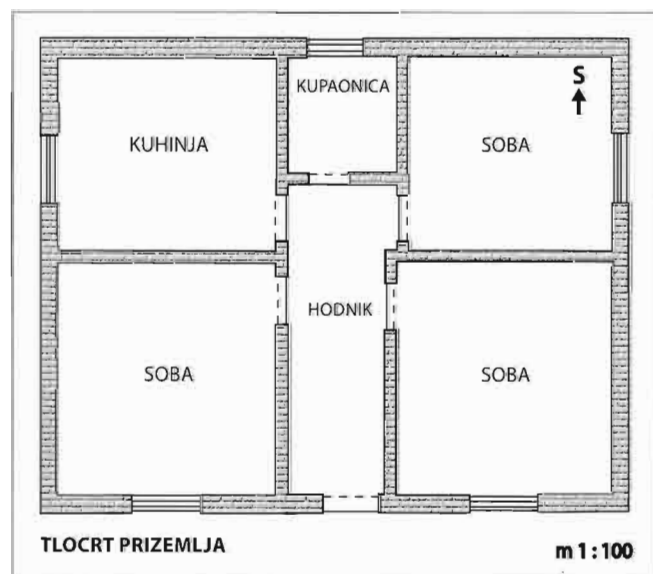


21 Kuća Ćire Jukića u predgrađu Sinja

House of Ćiro Jukić in a suburb of Sinj.

u očevoj kući, samo što ne plaćam stanarinu. Znam da svi jedva čekaju da moj muž izgradi kuću za nas, i da se mi iselimo«.

Mladenka s mužem i dvoje djece upotrebljava kuhinju na sjeverozapadnoj strani i sobu na jugoistočnoj. Druge su dvije prostorije ostave. Kuhinja je opremljena



Crtež 10 Obiteljska kuća Jukić-Rebac u predgrađu Sinja, tlocrt prizemlja
Drawing 10 Jukić-Rebac family house in a suburb of Sinj, floor plan of the ground floor

namještajem, tzv. visećim elementima, kombiniranim štednjakom (struja, plin), stolom i stolicama, kaučom i policom za televizor. Obitelj u kuhinji boravi cijeli dan, tu priprema hranu i blaguje, gleda televiziju, prima goste. U njihovoj sobi kao i u drugim sobama u kući, podovi su nedovršeni, samo su betonirani pa ih djelomično prekrivaju *krparama* tkanim na tkalačkom stanu od raznih tekstilnih otpadaka. Spavaća soba mladoga bračnog para opremljena je kupovnim namještajem. Iznad kreveta visi slika Gospe Sinjske. U sobi je i dječji krevetić.

Na tom su prostoru, u neposrednoj blizini, sagradili kuće i Ćirina braća Stipan i Duje. Brat Duje, kako je već spomenuto, kao mladić otišao je u Slavoniju i tamo zasnovao obitelj. Braća Stipan i Ćiro tada su mu isplatili njegov dio nasljedstva. Kad je ostao udovac oženio se u starijim godinama po drugi put, i to ženom iz sinjskoga kraja. Vukla ih je nostalgija za rodnim krajem, pa je prodao imanje u Slavoniji. Da bi mogao sagraditi kuću u rodnome kraju od braće je tražio još dio novca od nasljeđa. Zbog toga je među braćom došlo do razmirica, jer su Stipan i Ćiro smatrali da su ga »isplatili« kad je krenuo u Slavoniju.

Braća su i u Sinju organizirala svoj stambeni prostor sličan onome u Biteliću. Sagradili su obiteljske kuće u nizu, jednu do druge, a dijele ih vrtovi.

Ćiro i Stipan nemaju uz kuće gospodarskih zgrada, jer to imaju u Biteliću, dok Duje koji u Biteliću nema više ništa, ovdje ima gospodarsku zgradu građenu od betonskih bloketa. U prizemlju te »bloketare« Duje drži svinje, a u potkrovlju je otvoreno ognjište kojim se najviše koristi za sušenje mesa. U Stipanovoj kući stanuje njegova kći iz prvoga braka s obitelji.

Braća Jukići, sagradivši kuće jednu do druge, stvorili su novi komšiluk Jukića u Sinjskome polju. Pritom je zanimljivo da nemaju gotovo nikakvu međusobnu komunikaciju, kao ni njihove obitelji, ali su se udružili kada su kupovali zemljište za gradnju da bi bili blizu jedni drugima. Vjerojatno im to daje sigurnost u, za njih, novoj sredini.

Ćiro je kuću u Sinju sagradio po svojoj zamisli, a Boja je samo sudjelovala u dogovoru o rasporedu prostorija. Pri gradnji su im pomagali rođaci i prijatelji, pa kuća nije kvalitetno izvedena: nema dobru izolaciju, puna je vlage, a prostorija u kojoj je kuhinja na sjevernoj je strani pa je bez sunca i hladna je. Danas Ćiro priznaje nedostatke i rado bi kuhinju premjestio na južnu stranu kuće, koja je ugodnija, toplija, osvijetljenija, no za to bi trebalo provesti nove instalacije za vodu, a za takav posao Ćiro nije spreman.

Današnja gradnja na selu prepuštena je priučnim majstorima koji slušaju vlasnika kuće i realiziraju njegove zamisli. Da Ćiro i Boja započnu graditi još jednu kuću¹⁴, opet bi i u njoj prostor bio organiziran prema njihovoj želji, jer teško da bi prihvatili tuđe sugestije.

Uz kuću je vrt za povrće, a u jednom dijelu siju djetelinu. Iko ovamo dolazi pokositi djetelinu koju odnosi u Bitelić.

PRIMARNI PROSTOR OBITELJI ĐAPIĆ-KERANOVIĆ

Zaselak Đapići smješten je u Gornjem Biteliću. U selu ima više obitelji s istim prezimenom, a i imenom, pa stoga svaka obitelj ima nadimak. Za Đapiće, kojih u selu Bitelić ima katoličke i pravoslavne vjeroispovijesti, čuje se i naziv Đape. Katolici i pravoslavci odvojeni su jedni od drugih, žive u zasebnim zaseocima. Đapići kojima ću se baviti dalje u tekstu, imaju nadimak Keran, Keranovići, a dobili su ga, kako naš kazivač Ante kaže, po nekom pretku koji je bio *kerav* – kriv (od tur. *herav*),

¹⁴ Obitelj Jukić vlasnik je veće građevinske čestice u selu Brnaze (Sinj). Danas s tog zemljišta kose samo travu, a kad budu u mogućnosti, Iko će graditi kuću za sina Ivana.

i katoličke su vjeroispovijesti. Komšiluk im je smješten na istočnoj strani Bitelića, a iza njega, dalje prema istoku, nižu se komšiluci s pravoslavnim življem.

Tijekom terenskih istraživanja kazivači o razvoju stambeno-gospodarskog prostora i načinu njegove upotrebe bili su nam Ante (rođ. 1924) i supruga Milica (rođ. 1932) te njihov neoženjeni sin Ranko (1959), zatim žena Antinoga pok. polubrata Mate, Iva (1922) i njezina djeća, od kojih nitko nije udan ili oženjen: Tadija (1946), Slavko Krešo (1951), Ljube (1956), Mare (1962). Ante ima još i kćer koja se udala i živi u susjednom selu Panju, te sinove koji s obiteljima žive u Sinju i u Splitu. Iva, udova Mate, ima još tri udane kćeri u Lici.

Antino znanje o obitelji i precima seže do djeda Luke rođenog polovicom 19. stoljeća. Luka, nadimkom zvani »Biluš«, imao je pet sinova: Petra, Marka, Juru, Antu, Ivana. Svi Lukini sinovi, osim Ivana, poginuli su u Prvome svjetskom ratu.

Ivanu (1875-1946), jedinom preživjelom Lukinom sinu, prva žena Luce umrla je pri porođaju i za njom je ostalo dvoje djece: Mate i Milica. On se po drugi put oženio Anđom i iz toga braka imao je sinove Antu, Marka i kćer Ivu. Obitelji o kojima će dalje biti riječ pripadaju polubračići Mati i Anti.

Ivan je po drugi put obudovio, a brigu o djeci iz njegova drugoga braka preuzela je kćer Milica iz prvoga braka. Ivanov sin iz drugoga braka s Anđom, Marko, poginuo je u Drugome svjetskom ratu, a kćer se Iva udala i otišla iz roditeljske kuće. Od cijele su obitelji ostala Ivanova dva sina, Mate i Ante, koji su polubračići, i oni su naslijedili imanje.

Način oblikovanja i upotrebe stambeno-gospodarskog prostora obitelji Đapić, te promjene nastale tijekom zadnjih stotinjak godina zbog povećanja broja članova obitelji, diobe vlasništva, kao i utjecaja civilizacijskih tečevina, prikazat ću u daljnjem tekstu. Za bolji uvid u prikazani prostor koristit ću se snimkom situacije na kojoj su brojevima od 1 do 6 označene kuće (crtež 11).

Kuća 1, Đapići – Bitelić

Kuća je građena u tri faze, pri čemu je prostor mijenjan, vizualno i funkcionalno. Ante Đapić nam je po sjećanju kazivao o izvornom izgledu kuće, a o njezinu prvotnom izgledu pričao mu je njegov pokojni otac. U prvoj fazi bila je to prizemnica, pravokutnoga tlocrta okomito postavljena na izohipse, građena od kamena *u suho* - bez vezivnog materijala. Sjevernim užim pročeljem djelomično je bila ukopana u teren, pa je prizemna



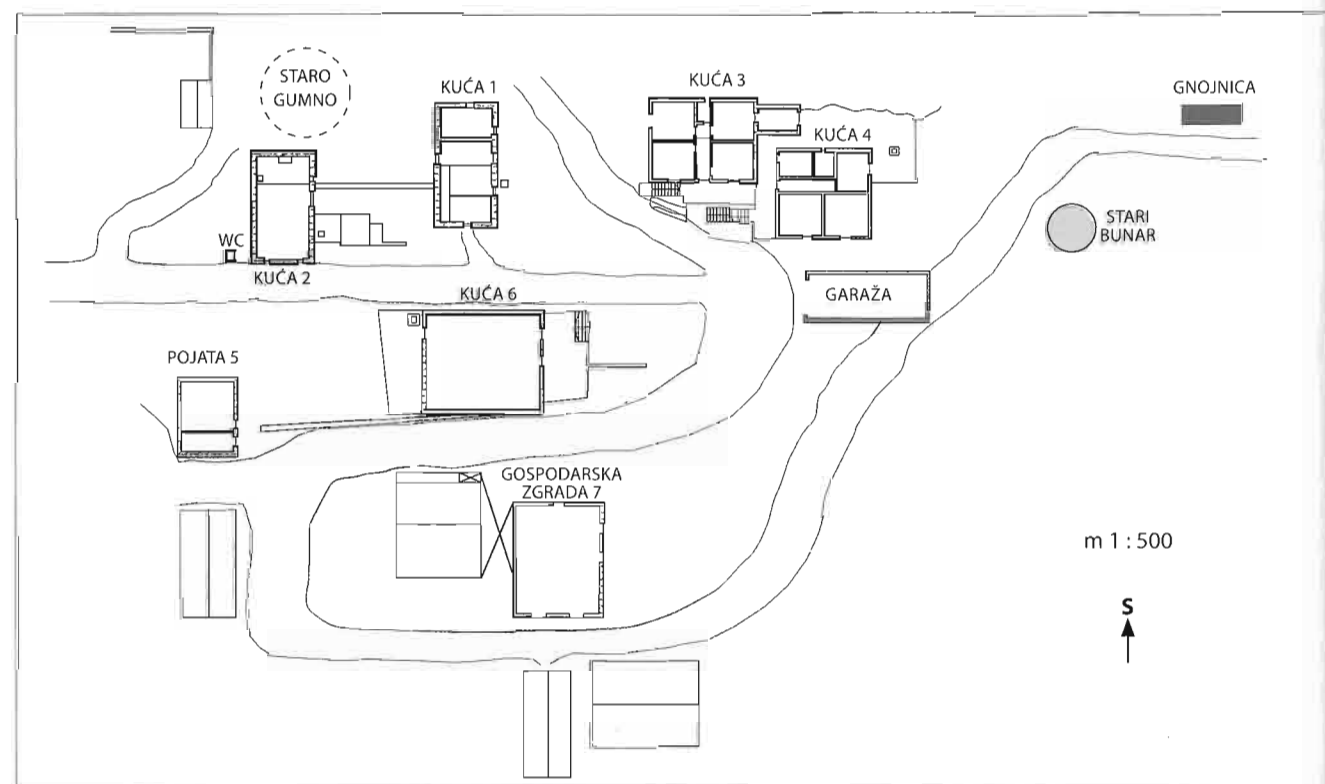
22 Kuća 1, u Đapićima

House 1, in Đapići

prostorija tom stranom potpuno ukopana u zemlju, a samo je učelak (zabat) iznad razine tla. (Sl. 22.)

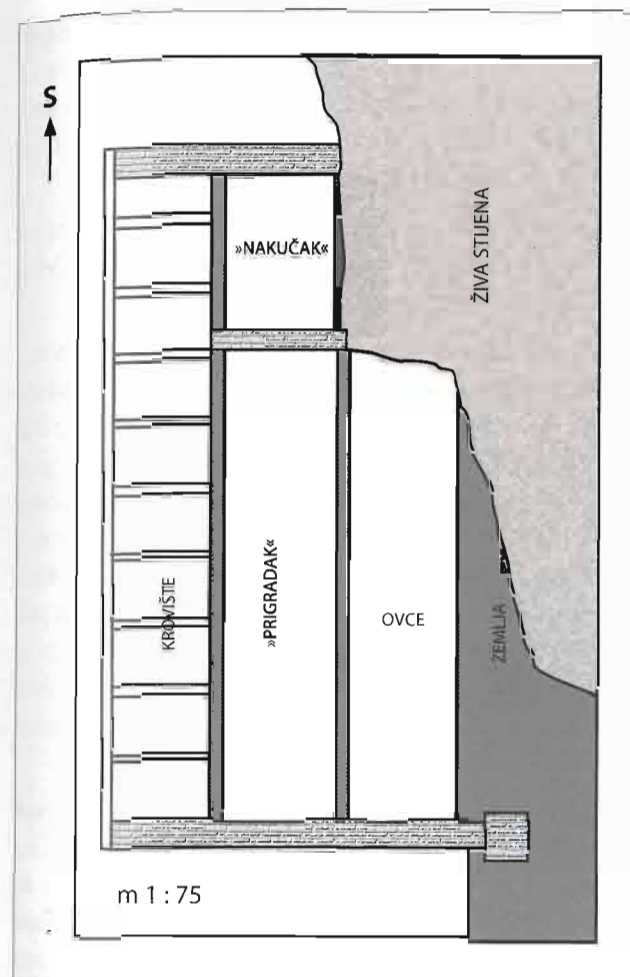
Na južnom, užem pročelju ulazilo se u kuću. Na sjevernoj i južnoj *lastavici* – učelku bili su manji otvori, prozorčići za provjetranje potkrovlja. Krov je dvoslijevan, a pokrov je bio od *ševara* – ražene slame. Kuća je imala samo jednu prostoriju koja je bila pregrađena *lisom* – pregradom od prepletanoga pruća. U jednom su dijelu obitavali ljudi, u drugom krupna stoka, a ulazili su kroz ista vrata. Tu je bio komin oko kojeg se okupljala obitelj, obavljali svakodnevni poslovi oko pripreme jela, uzimanja obroka, a stariji članovi obitelji tu su i spavali. Iznad komina bio je *čeren* – strop od prepletanoga pruća na kojemu su se sušila drva, kukuruz i sl., a na drugom dijelu potkrovlja držali su sijeno. Na sjenik se pristupalo drvenim *skalama* – ljestvama, a mlađi članovi obitelji koristili su se njime za spavanje. Kao dokaz da je tu nekada bio komin, Ante priča kako je pri čišćenju, jer danas on tu drži *blago*, naišao na *gnjilu vatrenicu* – glinu, vrstu zemlje s kojom se »nabijalo« ognjište. U ovoj je kući živio Antin djed Luka s obitelji. U neposrednoj blizini ove potleušice Đapići su imali pojatu za ovce i piću.

Kad se oženio Ivan, Antin i Matin otac, obitelj se povećala te joj je trebalo i više prostora. U toj, drugoj fazi *kuće 1* Ivan ju je nadgradio u visinu, i to tako da je na



Crtež 11 Snimka situacije kuća obitelji Đapić-Keranović u Biteliću

Drawing 11 Diagram of the positions of the houses of the Đapić-Keranović family in Bitelić

Crtež 12 Kuća 1 obitelji Đapić-Keranović, uzdužni presjek
Drawing 12 House 1 of the Đapić-Keranović family, longitudinal section

postojeće zidove dozidao nekoliko redova kamena, a pokrov od *ševara* zamijenio kamenim pločama. Na taj je način u potkrovlju dobio viši prostor. On je *kuću 1* nadgradio i u dužinu, tlocrtno je povećavši, pa je tako dobio više korisnoga prostora. Povećanje kuće u dužinu izveo je na način da je katni prostor produžio u razini terena, jer je tu mogao kopati, dok u prizemlju to nije mogao učiniti, jer je naišao na kamen živac. Takvim je načinom dogradnje dobio tzv. *nakućak*, tj. prostor koji je nasjeo na kamen živac (crtež 12). Kuća sada u jednom dijelu ima dvije razine, prizemlje i kat, a drugi je dio *nakućak* koji je u istoj razini s katnim prostorom, ali bez prizemlja. U ovoj su fazi na istočnome pročelju otvorena vrata za kat, a pristupa im se izravno s tla, jer je kuća građena na kosom terenu. Između kata i prizemlja pod je od hrastovih dasaka, a u *nakućku* od kamenih ploča. Na *nakućku* je sagrađen komin, iznad kojeg nema više *čeren*a, nego se taj dio potkrovlja upotrebljavao za sušenje mesa, a drugi dio, koji je od katnoga prostora odvojen daščanim stropom, služio je za držanje *piće* i za spavanje.

Tom je nadogradnjom unutarnji prostor kuće povećan i dobivene su dvije zasebne prostorije, jedna u prizemlju i druga na katu. Svaka prostorija sada ima svoju namjenu; prizemna za stoku, a ona na katu za ljude.

U trećoj fazi ove kuće intervenirao je Ante, Ivanov sin.

Kad se Ante godine 1950. oženio Milicom, mladi je bračni par živio godinu i pol u zajednici s ostalim članovima obitelji u kući (na nacrtu označenoj kao *kuća 2*), smještenoj u neposrednoj blizini *kuće 1*. Antin polubrat Mate bio je već oženjen i imao djecu, pa su Ante, a napose njegova supruga Milica život u zajednici teško podnosili. Stoga se mladi bračni par odlučio odvojiti od obitelji i živjeti samostalno. Nije bilo mogućnosti da si grade novu kuću, nego su preuredili *kuću 1*. Nadgradili su je u visinu, i to za dva reda kamena, skinuli su dotrajali pokrov od kamenih ploča i zamijenili ga crijepom. Katni su prostor pregradili drvenim daskama i na taj su način dobili dvije odvojene prostorije: kužinu s kominom i *prigradak* – odvojenu prostoriju za spavanje. Uz istočno pročelje betonskim su bloketama nadgradili kokošinjac, a sagrađili su i gustirnu.

Ante je bio oficir u JNA i službovao diljem ondašnje države, a Milica je s djecom boravila u selu. Imali su redovita mjesečna primanja, a i prihode od stoke i zemlje, pa su mogli obnavljati i dograđivati kuću. Milici je bilo teško ići po vodu na seoski bunar stotinjak metara udaljen od kuće, pa je odlučila sagrađiti gustirnu uz kuću. Pri gradnji gustirne velik je dio posla obavila sama, a pomagale su joj i žene iz susjedstva.

Na betoniranome prostoru ispred ulaza u kuću drže kukuruzarnik, načinjen od jednostavne drvene konstrukcije povezane mrežastom žicom. U njemu drže neorunjen kukuruz.

Inače su Đapići-Keranovići vlasnici znatnih površina obradivih polja, na kojima uzgajaju kukuruz, pšenicu, ječam.

Ova Antina intervencija na *kući 1* bila bi njezina treća faza.

Danas je ta kuća promijenila namjenu pa je od stambeno-gospodarske postala samo gospodarska. Ante je za svoju obitelj sagrađio novu stambenu kuću.

Prostorija u prizemlju nije promijenila svoju namjenu, tu još uvijek drže krave, i to u razdoblju dok ne odu na ljetnu ispašu na Vrdovo, a prostorija na katu služi im za spremanje raznih poljoprivrednih alatki, hrane za stoku, tu drže ječam i pšenicu, a i električni mlin za žitarice.

Diobom imanja s polubratom Matom kuća je podijeljena pa je dio u kojemu je komin, dakle *nakućak*, pripao Matinim nasljednicima. Oni su tu otvorili novi ulaz da

ne bi morali kroz Antin dio dolaziti do svoje prostorije u kojoj drže piću.

Uz kuću je zasaden čokot loze koja se penje uz željeznu konstrukciju, te pred vratima čini hlad.

Kuća 2, Đapići – Bitelić

U sklopu kuća obitelji Đapić uz kuću 1 stoji kuća 2 (crtež 13, sl. 23). Građena na kosom terenu, kuća je sjevernim učelkom djelomično ukopana u zemlju i samo je *lastavica* – dio zida između dviju krovnih površina izlazila iznad razine terena.

I kuća 2 građena je u trima fazama. U prvoj fazi sagrađena je prizemnica s potkrovljem, a funkcija joj je bila samo gospodarska. Dakle, dok je Kuća 1 bila stambeno-gospodarska, kuća 2 je bila pojata.

U toj su fazi u prizemlju držali stoku, a u potkrovlju piću, gdje su prema potrebi spalivali mlađi članovi obitelji.

Ulaz za prizemlje bio je na istočnome pročelju kuće, a na južnome prozorčić, i to su bili jedini otvori na toj kući.

Luka, koji je imao pet sinova, očekivao je da će mu sinovi zasnovati obitelj, te da će se nekamo morati smjestiti, pa je započeo s dogradnjom ove kuće. Kako je već prije rečeno, njemu su četiri sina poginula u Prvome

svjetskom ratu. Samo je jedan od te četvorice prije odlaska u rat bio oženjen, ali nije imao djece i njegova se udovica preudala. Jedini preživjeli od petorice Lukinih sinova jest Ivan, koji se, kako je već spomenuto, dvaput ženio te imao Matu, Milicu, Marka, Antu i Ivu.

Dogradnjom ove pojate u visinu i dužinu dobiveni su prostorija na katu i potkrovlje. Na istočnom su pročelju otvorena vrata za ulazak na kat i jedan prozorčić.

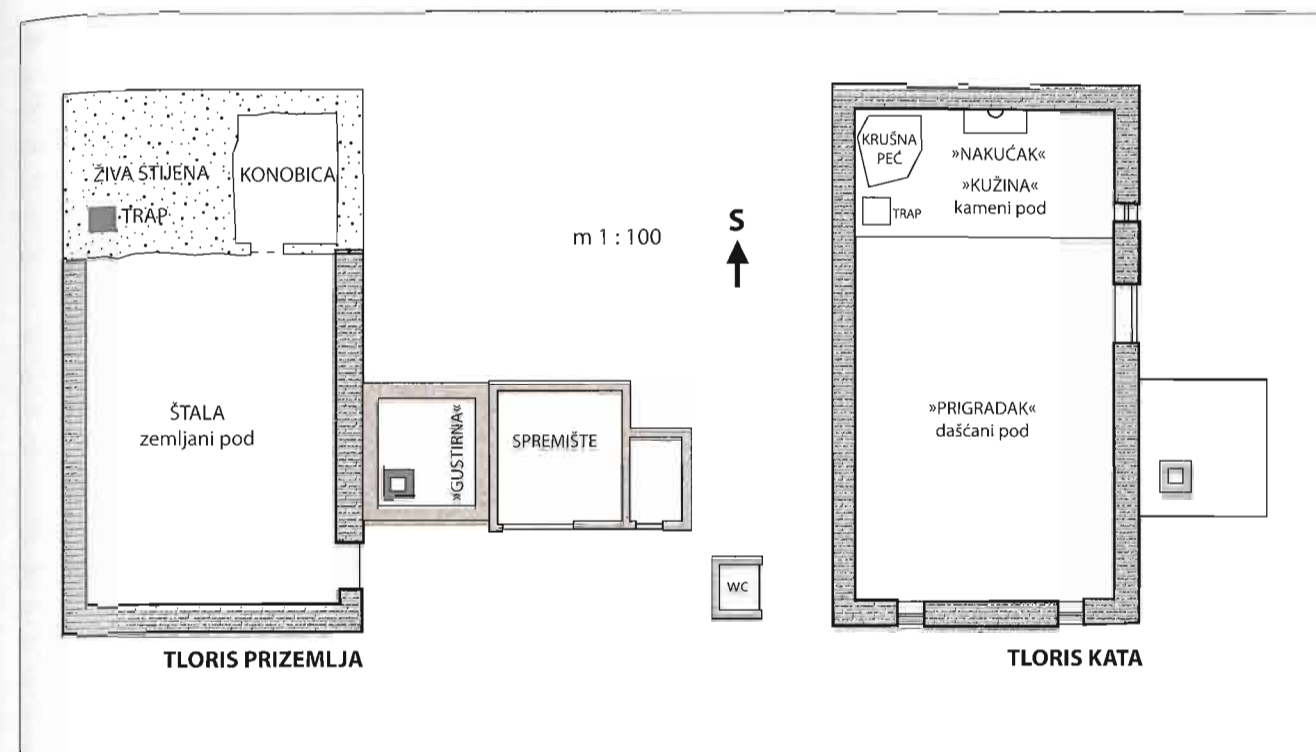
I na ovoj je zgradi dograđen nakućak na kojemu je napravljen komin. U uglu ovoga prostora sagrađena je krušna peć, danas srušena. O uporabi peći pričala mi je Iva (rođ. 1922), Matina udovica. U peći su mogli odjedanput ispeći po petnaest somuna. Da bi umijesili toliku količinu tijesta imali su načve odgovarajuće veličine. Kad bi kruh stavili u peć otvor su zatvorili vratašcima, koja bi oblijepili mješavinom *galebine* – kravljeg izmeta i luga, da peć ne duši, tj. da bude hermetički zatvorena. Kruh im je trajao po nekoliko dana, a držali su ga u ambaru u žitu da se ne isuši. Peći su se koristili i susjedi, a za tu bi uslugu dali svježi somun domaćici, no to nije bilo uvijek.

Pogaču za Badnji dan i *česnicu* za Božić pekli su ispod peke na kominu. Na Badnju večer palili su badnjake na kominu, a po kužini su posipali slamu po kojoj bi se djeca valjala. Nakon Malog Božića, kako ovdje nazivaju Novu godinu, ugarak od badnjaka stavljali su u pojamu među blago, a slamu su nakon blagdana sv. Ivana iznosili



23 Kuća 2, u Đapićima

House 2, in Đapići



Crtež 13 Kuća 2 obitelji Đapić-Keranović, tlocrt prizemlja i kata

Drawing 13 House 2 of the Đapić-Keranović family, floor plan of the ground floor and first floor

na guvno oko stožine i ostavljali da je vjetar raznese.

U nakućku u blizini komina je trap s poklopljenim otvorom kroz koji su u nj stavljali vreće s krumpirima da bi ih zaštitili od hladnoće i svjetla. Trap je ukopan u kamenu živcu, na kojemu je sagrađen nakućak. Druga mala prostorija, također ukopana u kamen živac, s druge strane komina jest konoba u koju stane samo jedna manja bačvica vina. U konobu se pristupa iz prizemne prostorije, dok je otvor trapa u kuhinji.

Ovdje je malo koja obitelj imala vinograd, a i ako ga je imala nije bio velik, tako da su mnoge obitelji kupovale vino od Primoraca.

Plaćali su ga novcem, a češće su ga razmjenjivali za krumpir, žito i sl. Poglavitito su to činili pred božićne blagdane, da za Božić u kući bude vina. Kupovali su po stotinjak litara, već prema tome kako je tko bio u mogućnosti. Otud je i tako mali prostor za držanje bačve. Neke su obitelji držale vino i u zemljanom loncu, kojemu su na otvor stavili komad modrog sukna i preko toga poklopac. Navodno da je vino iz zemljanog lonca bilo vrlo ukusno.

Katni prostor ove kuće ima dvije prostorije: kužinu s kominom na nakućku i *prigradak* – prostoriju pregrađenu *lisom* – prepletenim prućem, gdje je obitelj spavala. Na prostoru između komina i prigratka stajala je *simija* – okrugli niski drveni stolić oko kojeg su bili stočići, klupi-

ce i *katriga* (stolica s naslonom) za domaćina. Uz sjeverni zid do komina kamena je klupa na koju su stavljali kruh da kvasa. U zid iznad kamene klupe uglavljen je kameni obroč s udubljenjem u koje se stavi *škipavac* – drvo vertikalno postavljeno i na njega vodoravno pričvršćeno drugo o koje se objese *komoštre* – verige. Na *komoštre* »se navisi« *bakra* (zemljani lonac). Škipavac se može pomicati, već prema tome odgovara li domaćici da je lonac iznad velike vatre ili sa strane gdje je vatra slabija. U kužini uza zid dva su ambara, jedan za žito drugi za brašno. Ispod prozorčića je udubljenje u zidu u kojemu je kamena ploča – *vodenica*, s plitkim udubljenjem u koje se stavljala *vučija* – posuda za vodu od drvenih dužica.

U prigratku su imali jednostavne drvene krevete na koje su stavili slamu, preko nje *klašnje* – tkane vunene pokrivače, i tu su spavali stariji članovi obitelji, a mlađi su spavali na sijenu u potkrovlju.

Iva, Matina udovica, u kuću 2 dovedena je kao mlada nevjesta. Sjeća se da ju je svekar dočekao na vratima (svekrva je prije umrla) i da je ljubila kućni prag, što je običaj u ovom kraju. U kući su je dočekala još dva djevera, Marko i Ante, i dvije zaove, Milica i Iva. Prvu bračnu noć i još neko vrijeme spavala je na sijenu u potkrovlju kuće 1. U kuću 2 dovedena je kao mlada nevjesta i Milica (Antina supruga). Tu je mladi bračni par živio dvije godine u zajednici s ostalim članovima obitelji, ali je dolazilo do čestih razmirica, pogotovo

među jetrvama, Ivom i Milicom, pa su se Milica i Ante preselili u *kuću 1*.

U trećoj fazi preuređenja ove kuće, zidovi su podignuti za dva reda kamena i stavljen je novi crijep. Kuću su nadogradili Ivini sinovi Tadija i Slavko Krešo. Braća su uz kuću betonskim bloketama dogradila dvije prostorijske, veću za kokoši i manju za svinje.

Danas, kao i u izvornoj namjeni, u prizemlju drže blago, a kat na kojemu je srušena *lisa* služi im za ostavu. Tu drže osušene ovčje kože, razne poljoprivredne alatke, kotao za »pečenje« rakije, kotao za topljenje voska, kolutove voska, stare košnice i njihove okvire.

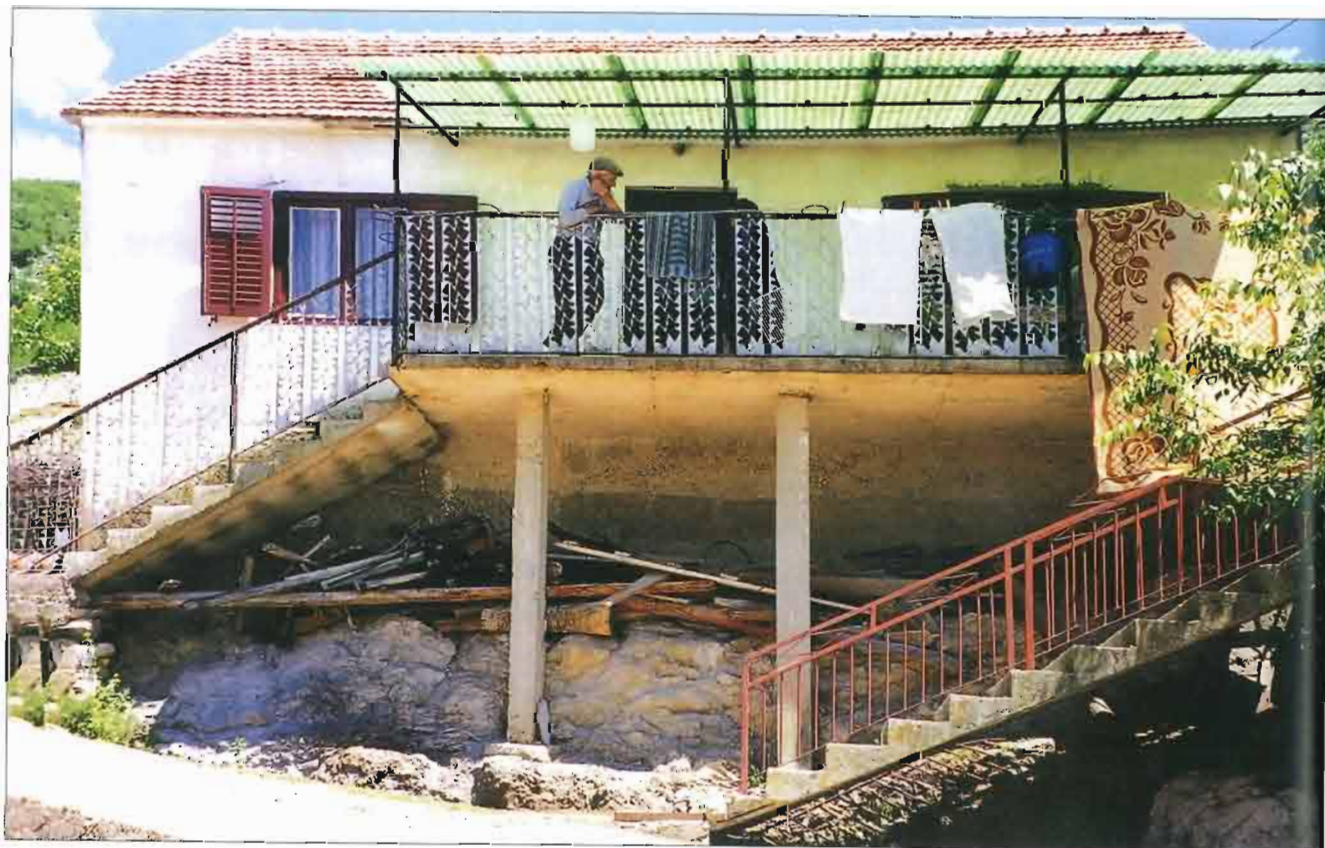
Tu su i stari prazni ambari, vreće brašna, rešeta za vijanje žita, *varičak*, *polučak*, stara *sinija* i dr.

Pred kućom je odrina koja ljeti pravi hlad.

Diobom između polubraće Mate i Ante godine 1953. *Kuću 2* naslijedio je Mate, a poslije njegovi sinovi.

Kuća 3, Đapići – Bitelić

To je novosagrađena kuća koju je gradio Ante (crtež 14, sl. 24). Već je prije napomenuto da je Ante kao mladić otišao u partizane, gdje je nakon završetka Drugoga svjetskog rata ostao na doškolovanju te postao oficir



24 Kuća 3, Đapić – Bitelić

u JNA. Iako je od vojske dobio trosobni stan u Splitu, obitelj Đapić nije nikad u njemu stanovala. Boravili su u njemu Milica i Ante, i to samo kada bi išli na liječnički pregled. Danas se tim stanom koristi najstariji Antin sin s obitelji, zbog čega dolazi do razmirica između njega i ostale troje Antine djece. Anti taj posesivni odnos najstarijeg sina stvara problem zbog druge djece, jer on imovinu želi ravnopravno podijeliti djeci.

Prema Antinu kazivanju, pri diobi njegove nepokretne imovine on će uzeti u obzir i kćer, što nije uobičajeno u ovome kraju. Naime, žensko dijete ako ima braće, odriče se svojega dijela u njihovu korist. No, Antina kćer nije voljna to učiniti, a i Ante je ne želi razbaštiniti.

Dok je Ante službovao kao oficir u JNA diljem bivše Jugoslavije, Milica je ostala živjeti na selu i brinuti se o djeci i imanju. Na taj je način obitelj Đapić sačuvala svoje seosko gospodarstvo od kojeg je imala i novčanu korist, a Ante, budući da je imao redovita mjesečna primanja od vojske, mogao je dići kredit. Priskrbljenim novcem Đapići su započeli gradnju nove stambene kuće (na snimci situacije označene brojem 3).

Nisu imali velikog izbora za odabir prostora za gradnju, jer su željeli ostati u svojem komšiluku i na svojoj zemlji. Taj njihov odabrani teren je strm, kamenit i vrlo neprikladan za gradnju, no Đapići su željeli ostati u okruženju svojih starih kuća i pojata.

House 3, in Đapići



Crtež 14 Kuća 3 obitelji Đapić-Keranović, tlocrt

Drawing 14 House 3 of the Đapić-Keranović family, floor plan

Pri gradnji *kuće 3* seoskim je graditeljima bilo teško razbiti vrlo tvrdi kamen živac, pa je kuća sagrađena upravo na toj stijeni. Stoga i nema prizemne prostorije, nego se iznad stijene preko balature pristupa u kuću.

U usporedbi s prethodnim dvjema kućama, ova je glavnim pročeljem orijentirana prema jugu. Građena je od suvremenih materijala: betonskih bloketa, opeke, crijepa »francuzice«, i ožbukana je.

S balature se ulazi u hodnik koji simetrično dijeli prostor unutrašnjosti kuće. Na lijevoj i desnoj strani hodnika po dvije su prostorije, te u dnu jedna manja koja im služi za ostavu. U podu ostave otvor je za trap. Na desnoj su strani kuhinja i jedna veća ostava, a na lijevoj dvije spavaće sobe: Miličina i Antina, te njihova neoženjenog sina Ranka (rođ. 1958). Na stropu hodnika je otvor kroz koji se drvenim skalama – ljestvama ide u potkrovlje.

Gradnja te kuće započeta je godine 1960. i tada nije bila predviđena prostorija za kupaonicu i zahod. Tek pred

¹⁵ Pri obilasku područja općine Vrgorac (1980-ih godina) župnik sela Ravča žalio nam se kako ima malo vjernika koji dolaze na misu, a da je razlog tomu što je većina stanovnika u Drugome svjetskom ratu bila u partizanima te prima mirovine, pa zbog straha da ne bi ostali bez mirovine ne idu u crkvu. Kad sam htjela fotografirati fotografije Milice i Ante koje drže iznad bračnoga kreveta, Ante me molio da to ne činim, obrazlažući to time da se u današnjem političkom trenutku ne gleda dobro na oficire JNA.



25 Milica i Ante Đapić, mladenci

Milica and Ante Đapić, the happy couple

Domovinski rat Ante je uz istočno pročelje opekama dogradio jednu prostoriju u koju je smjestio kupaonicu i zahod. Do kupaonice se pristupa kroz prostoriju smještenu na desnoj strani hodnika, a koja im služi kao ostava.

Kuhinja je opremljena štednjacima na drva, struju i plin, tzv. visećim elementima u kojima drže posuđe, hladnjakom, te stolom s klupom, policom za televizor, kaučem. Prostorija je svijetla, jer ima dvokrilni južno orijentiran prozor. U kuhinji obitelj boravi tijekom cijeloga dana, obavlja kućne poslove vezane uz prehranu, odmara se, druži sa susjedima, gleda TV program. Do kuhinje je prostorija koja im služi kao ostava. U njoj imaju veliki električni zamrzivač, te zalihe brašna, ulja, šećera i drugih živežnih namirnica. Iz te prostorije, kako je spomenuto, ulazi se u dograđenu kupaonicu sa zahodom. Kupaonica je suvremeno opremljena električnim grijačem za vodu, hidroforom, kadom i zahodskom školjkom, strojem za pranje rublja, toaletnim ormarićem, a pod i zidovi obloženi su keramičkim pločicama.

Sobe na lijevoj strani hodnika opremljene su kupovnim namještajem za spavaće sobe. Južno orijentiranom sobom koriste se Milica i Ante. Tu Milica drži šivaći stroj kojeg je donijela u doti, *konistru* – košaru s neoglačanim rubljem, jednostavnu drvenu škrinju, također dio svoje dote. Pod je od drvenih dasaka, djelomično prekriven tzv. krpama. Na zidu iznad kreveta vise Miličina i Antina uvećana fotografija iz mladih dana. Milica je na slici mlada žena, a Ante u partizanskoj uniformi. (Sl. 25.) Po kući nema slika svetaca, ni raspela, jer Ante kao oficir JNA nije to smio držati u kući.¹⁵ Do spomenute je sobe spavaonica njihova sina Ranka, opremljena kupovnim namještajem za spavaće sobe.

Kad su se polubraća Ante i Mate »podijelili«, Antina je obitelj ostala bez komina, jer je nakućak u kojemu je komin u Kući 2 diobom imanja pripao Matinim nasljednicima.



26 Kuća 4, u Đapićima

House 4, in Đapići

Kako je već izneseno u slučaju obitelji Jukić, seoskom je kućanstvu komin prijeko potreban, te je Ante započeo gradnju nove kuće s kominom – sušarom, kako danas nazivaju prostoriju s otvorenim ognjištem.

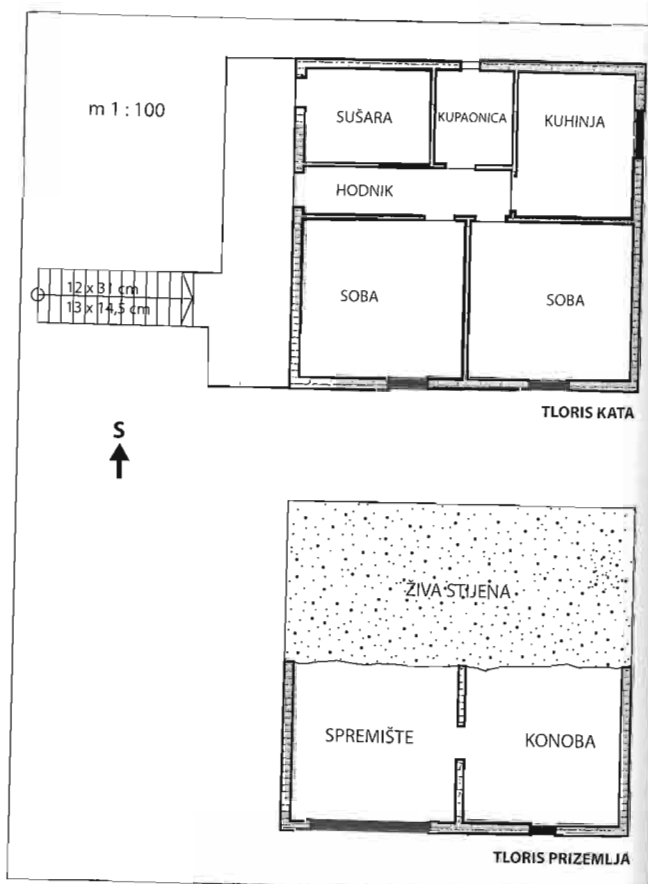
Kuća 4, Đapići – Bitelić

Neposredno uz kuću 3 osamdestih godina 20. stoljeća započeta je gradnja kuće 4 (crtež. 15, sl. 26).

I ova je kuća sagrađena na kosom terenu u koji su ukopane dvije prizemne prostorije. Građena je, kao i kuća 3, suvremenim materijalima.

Kuća je katnica s potkrovljem. U prizemlju su garaža i ostava za razne alatke, a u jednoj je prostoriji konoba – vinski podrum.

Na kat se pristupa sa zapadnoga pročelja, stubama koje vode izravno s puta, te preko balature smještene između kuće 3 i kuće 4. Na tom su pročelju dva ulaza, za stambeni dio kuće i za sušaru. U stambenom je dijelu hodnik koji zapravo unutarnji prostor kuće dijeli na dva simetrična dijela: dvije sobe uz južno pročelje i sušaru uz sjeverno, a na dnu su hodnika uz istočno pročelje kuhinja i kupaonica sa zahodom. Stambenim dijelom kuće koristi se Antin sin Zdravko (rođ. 1955), koji s obitelji živi u Sinju.



Crtež 15 Kuća 4 obitelji Đapić-Keranović, tlocrt prizemlja i kata
Drawing 15 House 4 of the Đapić-Keranović family, floor plan of the ground floor and first floor

Ulaz je u sušaru do ulaza u stambeni dio te kuće. U sušari je komin iznad kojeg je otvoren prostor cijeloga potkrovlja kojim se koriste za sušenje mesa. Sušarom se služi Ante i sinovi. Ante vodi brigu o mesu, loži vatru i on jedini ima ključ od ulaznih vrata.

Uz istočno pročelje kuće 4 sagrađena je gustirna, a puni se vodom koja se slijeva s krova.

Dvadesetak metara od kuće 4 prema istoku je rpa – gnoj-nica obzidana betonom kojoj se može pričti traktorom.

U blizini je zapušteni bunar, ali ne pripada Đapićima nego susjedima.

Pojata 5, Đapići – Bitelić

Diobom stambeno-gospodarskih zgrada između polubraće Ante i Mate, Anti je pripala stara pojata koja se nalazi u stambeno-gospodarskom sklopu obitelji Đapić-Keranović, uz seoski puteljak (crtež 16, sl. 27). Ante se sjeća da ju je u visinu s dva reda kamena nadgradio njegov otac Ivan, koji je pokrov od kamenih ploča zamijenio crijepom. Pojata je sagrađena na strmome terenu, pa se u prizemlje ulazi izravno s puteljka, a u potkrovlje s podzidanog vrta u koji se pristupa preko kamenih zubbova uglavljenih u podzid. Ulaz je na istočnom, dužem pročelju. Prizemna prostorija služi im za držanje ovaca u razdoblju kad su sa stadom u selu, a dok su u planini, prostorijom se koristi susjeda koja ima nešto blaga, ali ga ne izgoni u planinu. Ona tu drži kozliće. Uz zidove su postavljene niske jaslje iz kojih ovce uzimaju hranu. U potkrovlju drže piću. Jedini otvor na pojati jest onaj na južnom učelku kroz koji se prostorija s pićom provjetrava. Iza pojate Đapići imaju povrtnjake o kojima se brine Milica. Budući da je ona tijekom ljeta na Vrdovu sin Ranko katkad je doveze traktorom u selo da zalije



27 Pojata 5, u Đapićima

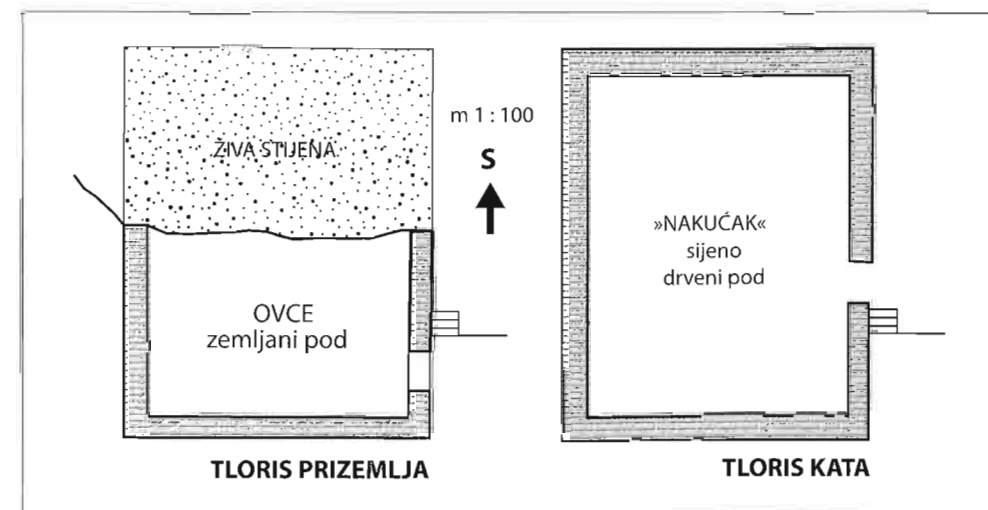
Byre 5, in Đapići

vrt, ubere dospjelo povrće, pa, ako ga ima dovoljno, spremi ga u električni zamrzivač za zimnicu.

U stambeno-gospodarskome sklopu obitelji Đapić-Keranović, na prostoru između kuće 1 i kuće 2, bilo je i guvno. Budući da se danas žetva obavlja kombajnom nema više potrebe za njim, ne održava se pa je obraslo travom.

Prije gradnje gustirni Đapići su se koristili zajedničkim bunarom zvanim »Javoruša«, koji se nalazio iznad sela. Po vodu su išle žene s vučijom koju su s pomoću vunenog užeta uprtile, ili, kako ovdje kažu »nosile na kostima«. Donošenje vode s bunara više puta na dan bio je za ženu fizički naporan posao, a usto joj je, uz ostale kućne poslove, svakodnevna obveza bila i donošenje brimena – drva.

Danas su im gustirne uz kuću, a muški članovi zajednice idu traktorom ili kamionom u sječu drva u planinu, što im je omogućila novoprobijena cesta do Vrdova i dalje prema Vještici-gori, na bosanskoj strani.



Crtež 16 Pojata obitelji Đapić-Keranović, tlocrt prizemlja i kata

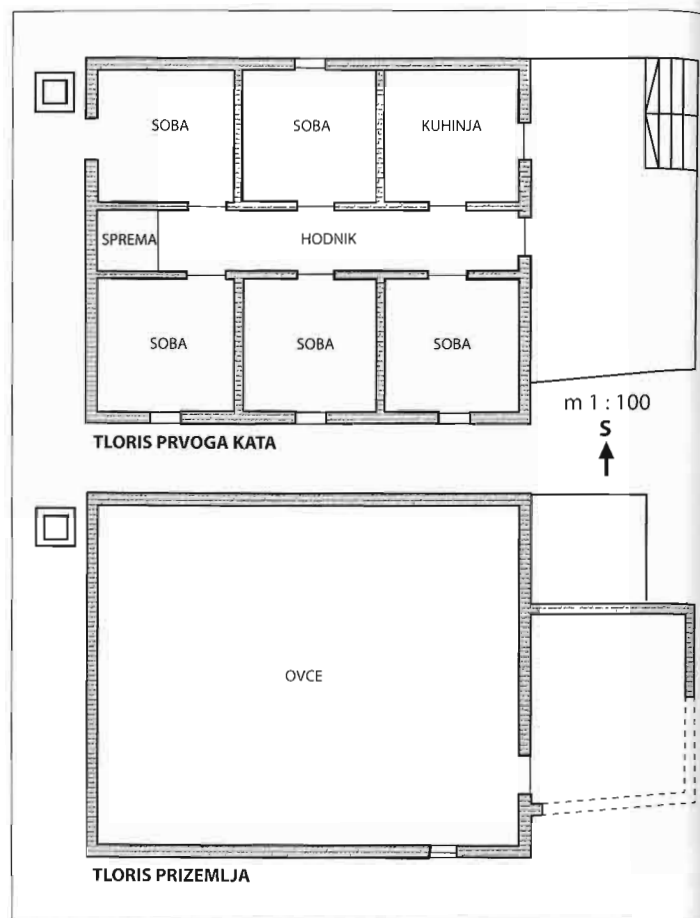
Drawing 16 Byre of the Đapić-Keranović family, floor plan of ground floor and first floor

Kuća 6, Đapčići – Bitelić

Kad su se polubraća Mate i Ante podijelili, svatko od njih započeo je s gradnjom novih stambenih kuća za svoje obitelji. Prostorno se nisu udaljavali jedni od drugih, jer su tu imali svoj teren za koji su emocionalno vezani. Mate je započeo gradnju kuće u neposrednoj blizini njihovih starih kuća. Budući da cijeli komšiluk Đapčić-Keranović leži na kosom terenu, pri gradnji kuća graditelji su se prilagođavali tim uvjetima. Pričaju da su pri gradnji novih kuća i Ante i Mate nailazili na ljudske kosti jer su, prema predaji, tu bili stara crkva i groblje. Iako je u narodu uobičajeno poštovanje staroga groblja, i drži se da nije dobro otvarati stare grobove, kod Đapčića nije bilo nikakva poštovanja prema iskopanim grobovima, ali ni straha.

Zbog kosine terena na kojemu je građena, kuća je dijelom prizemlja ukopana u kamen živac. Za gradnju su upotrebljavane betonske blokete i opeke. Kuća ima tri razine, prizemlje i dva kata (crtež 17, sl. 28). Mate je kuću započeo graditi prije dvadesetak godina, no nije je završio jer je umro. Matina obitelj u prizemlju drži ovce, u zimskom razdoblju kada se sa stokom *sprtljaju* s Vrdova u selo.

Kat upotrebljavaju za stanovanje. Kao u svim dosad opisanim kućama i ovdje hodnik simetrično

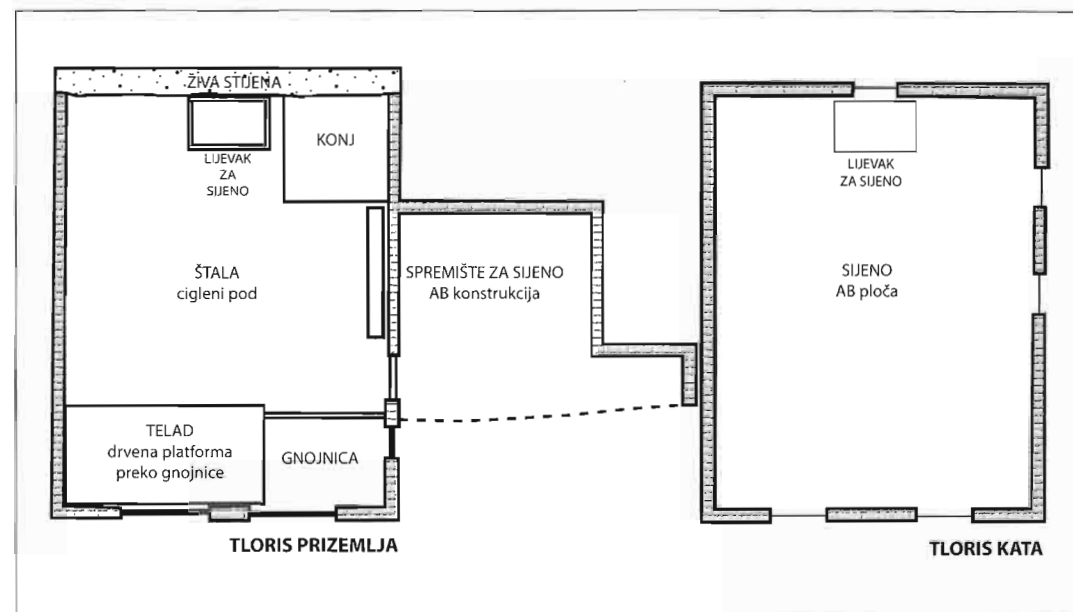


Crtež 17 Kuća 6 obitelji Đapčić-Keranović, tlocrt prizemlja i kata
Drawing 17 House 6 of the Đapčić-Keranović family, floor plan of the ground floor and first floor



28 Kuća 6, u Đapčićima

House 6, in Đapčići

29 Gospodarska zgrada 7, u Đapčićima
Outbuilding 7, in Đapčići

Crtež 18
Gospodarska zgrada 7, tlocrt prizemlja i kata
Drawing 18
Outbuilding 7, floor plan of the ground floor and first floor

dijeli unutrašnji prostor. Sa svake su strane hodnika po tri prostorije, a u dnu je hodnika ostava. Prema kazivanju Ive, Matine udovice, dvije sobe služe im za spavanje, a ostale kao ostave. Iva nije bila voljna otvoriti nam sobe da ih vidimo. Njezin sin Slavko Krešo neko je vrijeme nakon akcije »Oluja« radio kao mesar u Kninu i, kako kaže, nije mu se isplatilo, pa je opremu mesnice donio kući u Đapčiće i tu ju je smjestio u sobe.

Kuhinja je opremljena štednjacima na drva i struju, stolom i stolicama, kuhinjskim kredencem, hladnjakom, te starim kaučem. Tu Iva provodi vrijeme, najčešće sama, jer joj djeca gotovo tijekom cijele godine ostaju na Vrdovu čuvajući blago, izuzevši Slavka, koji ima automobil, pa nakon obavljenih poslova dolazi kući u selo na spavanje.

Drugi je kat nedovršen, otvori nisu zatvoreni, kuća nema krova nego je stavljena betonska ploča. U ovom nerazdijeljenom prostoru na katu pohranjuju vunu koju skupe kad šišaju ovce. Ivina obitelj ima oko sedamsto ovaca, a svake ih godine o Sv. Anti (13. lipnja) šišaju, pa im se skupi znatna količina vune. S obzirom na to da po selima nema organiziranog otkupa vune, to seljacima stočarima stvara poteškoće. Žao im je vunu baciti, a ne mogu je unovčiti pa je gomilaju i neko vrijeme čuvaju u nadi da će je netko otkupiti, a kad se to ne ostvari, bace je. U kućanstvima se vuna vrlo malo upotrebljava, možda još za *štramce* – madrace; žene više ne predu, ili to čine malobrojne, ne tkaju, a malobrojne su i one koje pletu *bičve*.

U ovoj kući nema sanitarnoga čvora, nego se koriste poljskim zahodom koji je sagrađen od betonskih



30 Slavko Krešo Đapić u štali gospodarske zgrade 7, u Đapićima
 Slavko Krešo Đapić in the byre of outbuilding 7, in Đapići

bloketa (na crtežu 11 pod br. 2). U hodniku, na drvenoj klupici, drže lavor za umivanje.

Obitelj pok. Mate ima novosagrađenu garažu u neposrednoj blizini kuće 4. Gradili su je braća Tadija i Slavko Krešo.

Garaža je građena od bloketa, duga je i visoka toliko da u nju može ući Slavkov kamion. On je prije Domovinskog rata radio i kao autoprijevoznik. Diobom imanja Matina obitelj nije imala dovoljno prostora za spremanje piće, pa su kupili pojatu u blizini Đapića, a sagradili su i novu (na crtežu 11 označena br. 7).

Gospodarska zgrada 7, Đapići – Bitelić

Ispod stambene kuće 6 i seoskog puteljka braća Tadija i Slavko Krešo sagradili su po svojoj zamisli i svojim rukama ovu gospodarsku zgradu (na snimci pod br. 18, sl. 29). Gradili su je betonom i opekama, na kosom terenu kojemu je gradnja prilagođena, pa joj je prizemlje sjevernim zidom ukopano u kamen živac. Ova gospodarska zgrada ima prizemlje, kat i potkrovlje, i u usporedbi sa

starinskim pojatama izuzetno je velika i visoka. Ulaz u prizemlje na istočnom je pročelju. Ta je prizemna prostorija velika i prozračna (visine 4 m), kao i prostorija na katu. Dio te prostorije pri južnome pročelju ukopan je u zemlju pa je time dobiven bazen u koji se iz štale slijeva gnoj. Da bi se gnoj mogao uzimati iz bazena, na južnom su zidu načinjena dva otvora zatvorena daskama koje se skinu pri uzimanju gnoja. Uz zid su postavljene jasele iz kojih se životinje hrane. U jednom je dijelu prostorije pregradak za tele, a u drugome za konja. Uz sjeverni je zid veliki drveni koš povezan s katom na kojemu drže piću, pa na katu u koš ubacuju piću i vade je u štali, kroz otvor u košu (sl. 30) Time su si pojednostavnili hranjene stoke, jer piću samo spuste u koš koji je u štali, i ne moraju je prenositi *sepetom* i izlaziti izvan zgrade. I potkrovlje im služi za držanje piće. Na sjevernoj su strani zgrade otvori na katu i u potkrovlju kroz koje ubacuju piću koju dovezu kamionom na tu stranu pojate. Ispred istočnoga pročelja ravna je betonirana površina na kojoj mogu obavljati različite poslove, npr. sušiti travu, popravljati automobil i sl. Tu imaju kukuruzarnik, jednak onome što ga ima Ante pred kućom 1.

Sekundarni gospodarsko-stambeni prostor



31 Vrdovo

Vrdovo

Dosad opisani stambeno-gospodarski sklopovi obitelji Jukić u Donjem Biteliću i obitelji Đapić u Gornjem Biteliću njihova su primarna naselja.

Budući da se obje obitelji bave stočarstvom, i to pretežno onim sitnoga zuba, imaju stočarske ljetne stanove na planini Vrdovu (oko 900 m n/v). Jugoistočni dio Dinare postupno se smiruje i prelazi u široku zaravan. Vrdovska visoravan nije sasvim zaravnjena, nego je puna dolaca i bunara. (sl. 31-33) U docima na Vrdovu ima nešto

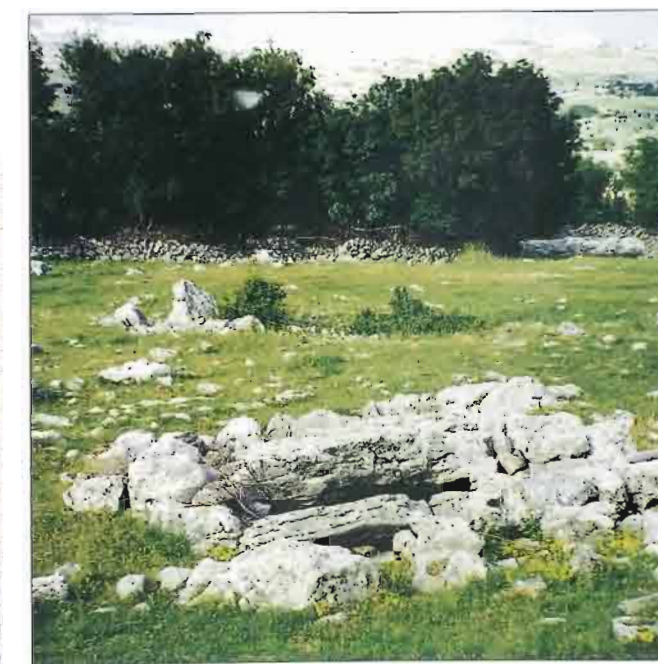
plodne zemlje, a ostalo je kamenjar s pašnjacima (sl. 34, 35). Od prošloga stoljeća, kako navodi M. Marković, Vrdovo se počelo stalno naseljavati. (Sl. 36.)

Pojedine kuće iz Bitelića i iz obližnjeg sela Hrvace, kada su se dijelile, podizale su na Vrdovu nove nastambe ili



32 Bunar a Vrdovu

Well on Vrdovo



33 Bunar na Vrdovu

Well on Vrdovo



34 Vrdovski pašnjaci ljeti Vrdovo pastures in summer



35 Vrdovski pašnjaci zimi Vrdovo pastures in winter

su, jednostavno, naseljavale tamošnje planinske kolibe. Svi su se bavili isključivo uzgojem ovaca. Za ljetnih mjeseci odlazili su na bosansku stranu Dinare i tamo se zadržavali do dolaska jeseni. Za korištenje bosanskim pašnjacima stočari su bili dužni plaćati pašarinu. Vrlo je stari običaj da državne vlasti ubiru pašarinu, utemeljen je još u rimsko doba. U našim se krajevima zvao *arbadija* (od lat. *herba* – trava). Vlaški zakon iz godine 1436., koji je vrijedio za sve Vlahe oko Dinare, kaže da oni nisu dužni plaćati travarinu »ni na planini ni na zimovniku«. Za kasnije turske, austro-ugarske i

jugoslavenske vlasti stočari koji su se koristili bosanskim pašnjacima trebali su »svjedodžbu paše«, odnosno »travarinsku iskaznicu«, koje je izdavao ovlaštenu katastarski ured u Bosni, a novac se ubirao preko matičnih dalmatinskih općina.

U zimskom razdoblju stoka je boravila u pojatama i prehranjivala se prikupljenim sijenom. U novije vrijeme sve je manje ljudi na Vrdovu. Pojedine kuće, nakon što starijega svijeta nestane, više se ne naseljavaju. Zgrade se urušavaju ili ponovno pretvaraju u sezonske kolibe stočara iz Bitelića. (M. Marković, 1989: 47). (Sl. 37.)



36 Kuće iz vremena kad je Vrdovo bilo naseljeno Residential building from the time when Vrdovo was populated

37 Ruševina stambene prizemnice s pokrovom od ražene slame Tumbledown residential ground floor building with roof of rye thatch



Da su na Vrdovu nekad imali svoju zemlju seljani iz Hrvaca, Zelova i drugih obližnjih sela, svjedoče neki toponimi, npr. livada »zelovka«.

Danas je na Vrdovu nekoliko obitelji koje se bave stočarstvom i izgonom stoke na ljetnu ispašu. U Drugome svjetskom ratu popaljene su staje, narod se raselio i stočarstvo je gotovo zamrlo. Na bosanske je pašnjake jedino obitelj Đapić *izdigla* stoku u ljeto 2000., i to zbog jake suše. Inače više nitko ne ubire pašarinu, jer je obilje neiskorištenih pašnjaka.

Smještaj stočarskih stanova na Vrdovu, idući od zapada prema istoku, istovjetan je onomu u primarnom naselju, tj. kako su komšiluci smješteni u Biteliću, tako su i na Vrdovu.

Jukići su npr. na zapadnome dijelu vrdovskih prostora, Đapići na istočnom, a iza njih prema istoku nižu se stanovi pravoslavni Bitelićana, jednako kao i u selu.

Jukići i Đapići, iako su iz istog sela, ne *prtljaju* – izgone blago u isto vrijeme. Jedan od razloga jest taj što oko zaselka Jukići ima dosta prostora za ispašu, pa oni tu ostaju do polovice lipnja, a tada završava i školska



38 Sadnja krumpira na Vrdovu

Planting potatoes on Vrdovo



39 Mjesto gdje je bila kapelica sv. Jakova, danas ruševina, Vrdovo
Site of the one-time Chapel of St James, today a ruin, Vrdovo

godina, pa se cijela obitelj može »preseliti« u planinu. Naprotiv, Đapići i prostor oko njihova zaselka, nemaju dovoljno pašnjaka, pa se oni, ako su povoljni klimatski uvjeti već u veljači *prtljaju* u planinu, najkasnije u ožujku, kad se ovce janje. I Ćiro i Ante s ovcama idu uvijek istim stazama po kojima su hodili i njihovi predci, a to je za njih najbliži put do *staja*. Budući da Ćiro ide u vrijeme kada vladaju ljetne vrućine, on vrlo rano ujutro kreće s *blagom* da bi izbjegao vrućinu. Ante, budući da ide u rano proljeće, kreće od kuće u planinu tijekom prijedpodneva. Taj put oni prevale u vremenu od dva do tri sata. Dok nije bila probijena cesta za Vrdovo, a probila ju je HV za vrijeme Domovinskog rata, svi članovi obitelji i stoka krupnog zuba pješćali su, a na konje i *tovare* – magarce uprtili bi sav potrebni teret: kokoši, svinje, pčele, i dr. Danas, kad imaju cestu, idu s traktorom i prikolicom, i to u više navrata, jer, osim osoba, prevoze i druge potrepštine za život u planini. Tako npr. prevoze telad i janjce, a i domačice kojima je teško pješćati.

Jukići se s planine *prtljaju* potkraj studenoga, i to Ćiro i Boja, a nevjesta Milica s djecom pred početak školske

godine. U vrijeme dok su Ćiro i Stipan živjeli u zajednici, o Bojinoj se i Ćirinoj djeci brinula Stipanova žena, tako da su oni mogli ostati u planini i kad počne školska godina.

Đapići ostaju na Vrdovu do pred Božić. Oni tu obave kolinje, tu prosuše na dimu meso i onda ga prenesu u *sušaru* u selo. Kako kaže Ante: »U selu su za Božić uvijek bili svi članovi obitelji«. To je dan kada obitelj mora biti na okupu.

Obitelj pok. Mate Đapića, njegova djeca Mare, Ljube i Tadija, stalno borave u planini. Kažu da je razlog tomu upravo novoprobijena cesta, pa razni »ljudi od nepovjerenja« dolaze u planinu, i oni se boje krađe. A i prije, dok su djeca bila mala, njihova majka Iva kaže da su s planine išla u selo u školu. Za *marendu* – međuobrok, majka Iva dala bi im komadić kruha, tek toliko da zatome glad, jer, kako kaže, da im je dala više hrane bili bi siti, pa bi lunjali selom, a ovako su žurili kući na Vrdovo. Njihova je kuća u selu bila zaključana da djeca ne bi svraćala u nju, a mogla su se samo napiti vode iz gustinje ispred kuće. Trebalo im je oko dva sata hoda da se spuste s planine i nešto više da se popnu. Kad je



40 Bunar obitelji Đapić, Vrdovo
Well of the Đapić family, Vrdovo

bilo hladno ili nevrijeme, nisu išli u školu. Završili su četiri razreda osnovne škole i nisu nastavili školovanje, jer s planine nisu mogli ići u školu u Hrvace, a bili su potrebni kao pastiri. Obitelj pok. Mate veći je dio godine boravila u planini. Danas, i kad se spuste u selo, netko uvijek ostane da čuva kuću u planini.

Ovi su ljudi navikli na boravak u planini i emocionalno su vezani za taj prostor, kako kažu, znatno više nego za Bitelić. Na Vrdovu se osjećaju slobodni, uživaju u prostranstvima vrdovskih pašnjaka i, kažu, i oni i ovce postanu nemirni kad dođe vrijeme za izgon na staje. Samo Ćirine unuke i unuk, nakon nekoga vremena koje provedu na planini požele otići u Sinj ili Hrvace, jer im u planini nedostaje druženje s vršnjacima.

Ovi stočari i kad se *sprtljaju* – spuste s blagom u selo, odlaze povremeno na Vrdovo jer gore uvijek imaju nekog

¹⁶ Boja mi je pričala kako je pije dvadesetak godina mlada čobanica poginula od udara groma. Pokojnicu su pričvrstili na drvene *skale* – ljestve i četiri su je žene nosile na groblje u Bitelić. Četverosatno pješćanje do groblja s nosilima bilo je vrlo naporno, pa Boja i danas kad ima kostobolju, misli da je to posljedica toga napornog puta.

posla: kopaju, oru, sade krumpir, sijeku drva za ogrjev, a i paze da im se u kući ne nakote miševi. (Sl. 38.)

S obzirom na to da ovdje svako kućanstvo ima po nekoliko mačaka, ostave jednu u planini da im se u kući ne nakote miševi, no ta obično ne dočeka proljeće.

U zimsko vrijeme, kad na Vrdovu padne snijeg, djeca iz sela idu gore s traktorom da bi se sanjkala. Ćirin unuk Ivan već je s trinaest godina znao upravljati traktorom i odlazio je u planinu. Djeca ovdje nemaju sanjke, nego ih sami naprave od onoga što im je pri ruci: u najlonsku vreću, u kojoj je inače pakirano umjetno gnojivo, naguraju sijena i to su njihove sanjke na kojima se sanjkaju po Vrdovu. U tome uživaju i ne propuštaju prigodu da čim zasnieži, odu na Vrdovo. U planinu odlaze i po zalihe krumpira, koji čuvaju u trapovima.

Na Vrdovu je, prema Ćirinu kazivanju, a to je on čuo od svojih starijih, prije dvjestotinjak godina postojala kapelica sv. Jakova. Na jednome proplanku i danas su vidljivi ostatci zida, neke manje građevine (4x4 m), za koju se po predaji drži da je bila kapelica i oko nje groblje (sl. 39).

I susjedno selo Zasiok, koje ima staje na Vrdovu, prema predaji, imalo je kapelicu sv. Ilije, od koje je danas ostala samo gomila kamenja. O tim kapelicama nema podataka u Župnom uredu u Biteliću, a nisu ucrtane ni u austrougarskim katastarskim mapama, koje datiraju iz 19. stoljeća. Stariji stočari pamte da im je u planinu dolazio jedanput godišnje svećenik blagoslivljati blago. Oni bi mu zauzvrat dali janje ili ovcu, već prema tome koliko je veliko stado imala pojedina obitelj. Taj je običaj nakon Drugoga svjetskog rata napušten kada je znatno smanjen stočni fond, a i odnos prema Crkvi je promijenjen.

Ako je netko umro na Vrdovu, pokojnika su nosili pokopati na biteličko groblje¹⁶.

U vrijeme dok su se mnoge biteličke obitelji bavile stočarstvom, svaka je obitelj imala svoje bunare i lokve razmještene po cijelome prostranstvu vrdovskih pašnjaka. Bunari su imali imena i to po prezimenu ili nadimku obitelji kojoj su pripadali: npr. Jukića bunari (tri bunara na okupu, nedaleko od njihovih staja), Keranov bunar u blizini Đapićevih staja (njihov je nadimak Keranović) i dr. Za skupljanje vode na ovome kraškom terenu ljudi su se koristili prirodnim škripcima među kamenjem u koje se skuplja kišnica. Ako je trebalo, pukotine koje propuštaju vodu omazali bi glinom, otvor bi pokrili granjem ili većim kamenjem, a stavljali su i limene poklopce s lokotom, jer voda je ovdje dragocjena. Osim tih, prirodnih škripaca, kakvih na ovomt kraškom terenu ne nedostaje, ljudi su gradili i bunare. Gradnju



41 Bunar na Vrdovu

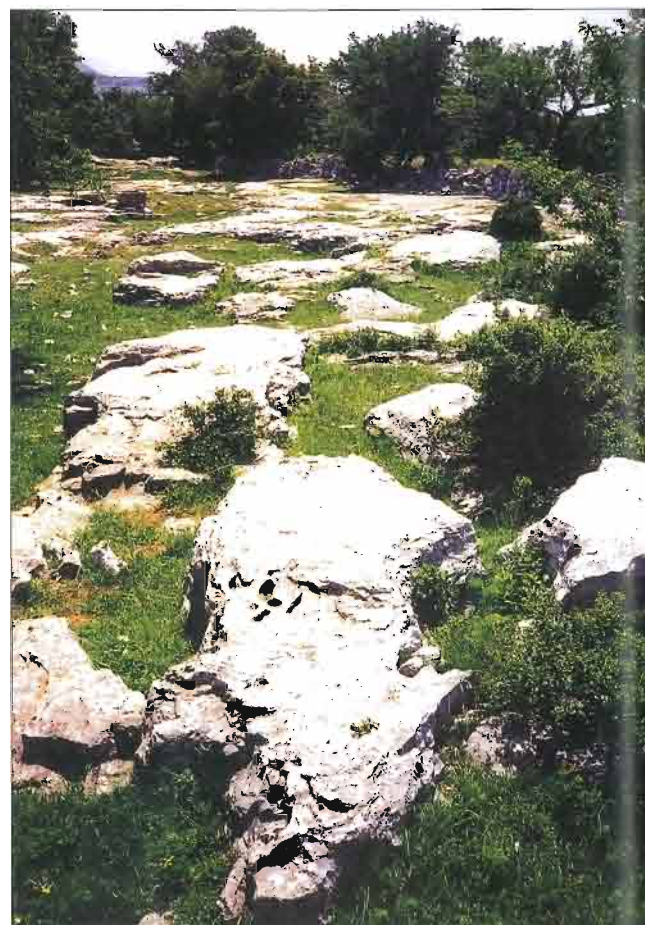
Well on Vrdovo

Keranovog bunara Ante Đapić ovako opisuje: »Iskopa se rupa u gnjili (glini) i onda se *vacam* (kamenom) izide, a iza vaca se nabije gnjila vodenjača«.

To su bunari obzidani fino obrađenim kamenim blokovima, iza kojih se nabije glina ili zemlja crvenica, nepropusna za vodu, a otvor se prekrije granjem. Neki su bunari *ščemerani*, tj. zasvođeni, s otvorom na kojemu je poklopac s lokotom. Na prostranstvima Vrdova ljudi su odabirali mjesta za gradnju bunara koja su zaklonjena od sunca, pa se na njima gotovo tijekom cijele godine zadrži snijeg. Bunari građeni u blizini takvih mjesta vrlo rijetko ostanu bez vode, jer se u njih pomalo slijeva voda od otopljenoga snijega.

U vrijeme dok su *plemenjaci* Đapići, nadimkom Jakići, Jurišići i Keranovići, živjeli svi zajedno okupljeni na jednome prostoru u svojim stajama, imali su deset bunara koje su svi bili u uporabi. Kada su se te tri obitelji razdvojile, Jakići i Keranovići za sebe su sagradili nove staje i uz njih nove bunare; no, do danas se sve tri obitelji Đapić imaju pravo koristiti vodom iz onih deset bunara kojima su se koristili dok su živjeli u zajednici. Prema običajnome pravu, bunari se ne dijele, kao ni guvno ili ognjište.

Ante ima tri bunara koji su zajednički s pok. polubratom Matom, tj. danas s njegovom djecom, a gradio ih je njihov djed Luka koji se izdvojio iz zajednice Đapića. Na predjelu Ržište jedan je »Keranov bunar«, a to je na pola puta prema Razdolju, gdje su druge Đapićeve



42 Solane – lizane, mjesto za davanje soli ovcama, Đapići, Vrdovo

42 A salt lick, Đapići, Vrdovo

43 Solane – lizane, Jukići, Vrdovo
A salt lick, Jukići, Vrdovo

staje na višoj nadmorskoj visini (sl. 40). U Razdolju, tercijarnim Đapićevim nastambama, još su dva bunara, a dva su i u blizini vrdovskih staja.

Svi ti bunari, a ima ih na cijelome prostoru Vrdova znatan broj, dobro su kamuflirani da bi se što manje zamjećivali, jer vode je bilo malo pa su je stočari jedni od drugih i krali. (Sl. 41.)

Uz bunar je često i kamenica za vodu, izdubljena u većem kamenu, iz koje se napaja stoka. Vodu iz bunara zahvaćali su *grbavom* – kabličem načinjenim od kozje mješine, nategnute drvenim dužicama a pri vrhu i dnu drvenim *oblukom* – obručem. Uz neke su bunare i *lizane* – solila, plitka udubljena u kamenu u koje su čobani stavljali sol ovcama.



44 Vrdovski pašnjaci omeđeni suhozidom

Vrdovo pastures with dry stone wall boundaries



45 Novoiskopana lokva, Razdolje
Re-excavated pool, Razdolje

Osim ovih ljudskom rukom napravljenih lizana, čobani su prosipali sol po kamenjaru, a i po zemlji. Te prirodne lizane uočljive su u prostoru, jer je kamen na tim mjestima izbije, a, ako su na zemlji, na tim mjestima ne raste trava (sl. 42, 43).

Prije Drugoga svjetskog rata, kada je gotovo svaka obitelj iz Bitelića uzgajala stoku i imala staje na Vrdovu, znalo

se gdje su čije livade. Bile su ograđene suhozidom, i vodilo se računa o tome gdje tko napasa stado (sl. sl. 44).

Livade su se kosile kosama, a ljudi su se međusobno ispomagali pri kosidbi. Ako npr. netko nije imao volove, onda bi mu onaj tko ih ima uzorao zemlju, a ovaj bi njemu zauzvrat pomogao pri kosidbi. Bio je to vrlo naporan fizički rad.



46 Vrt zasijan ječmom i krumpirom, Đapići

Garden sown with barley and planted with potato, Đapići

47 Pčelinjak, Vrdovo
Hive, Vrdovo



Danas je većina staja napuštena, nema mnogo stoke, mnoge še livade ne kose pa su obrasle gustom i neprohodnom travom, tako da ono malo stoke može obodno pasti. Što se pak tiče kosidbe, ona se obavlja uglavnom traktorom, a samo tamo gdje traktor ne može doći, kosom. Ljudi koji su napustili stočarstvo, a još su vlasnici livada i pašnjaka, dolaze ovamo samo u kosidbu, a travu ili prodaju ili se dogovore sa stočarima da je oni pokose za svoje potrebe, a njima za to daju novčanu naknadu.

Lokve za napajanje stoke također su dio inventara ovoga prostora. Ljudi ih »grade«, svatko za svoje potrebe. Iskopaju plitku rupu kružnog oblika u *gnjilavoj* zemlji i u sredinu stave *stožinu* – drveni kolac, za koju privežu konje, koji, kao pri vršidbi na guvnu, ovdje kruže po nedovršenoj lokvi da »ubiju« zemlju. Na utabanu zemlju pospu soli, jer da sol stiže zemlju da ne bi propustala vodu. Da bi lokva ostala nepropusna bitan je i ovčji *napor* – izmet, koji ovce utabaju u glinu i na taj način nastane nepropustan sloj. Dok ima stoke koja se napaja na lokvi, ona je nepropusna; u protivnom se rasuši, ispuca i ne zadržava vodu.

Suvremeni stočari kopaju i utabavaju lokvu traktorom, a ovce je uporabom učine još nepropusnijom. (Sl. 45.)

Uz stočarstvo koje im je glavna djelatnost stanovnici Vrdova bave se i uzgojem žitarica, krumpira, povrća, te pčelarstvom. Vrdovskom zaravni koriste se za uzgoj krumpira i žitarica, a uz kuće imaju povrtnjake u kojima uzgajaju sve vrste povrća kao i u Biteliću (luk, salatu, blitvu, kupus, grah, mrkvu, peršin, celer). Od žitarica siju ječam, raž i zob, ali danas vrlo malo. (Sl. 46.)

U vrijeme kada je Vrdovo bilo napučenije i poljoprivreda je bila intenzivnija. Raž su npr. upotrebljavali za pri-

premanje kruha, miješajući je sa pšenicom uzgojenom u Biteliću, zatim za stočnu hranu, a slamom su pokrivali krovove. Žitarice su sijali i po vrtačama, kamenom obzidanim prostorima u koje su nanosili zemlju, jer vjetrovi i kiše zemlju odnose, ostavljajući za sobom golet. Zemlju su obrađivali volovima i plugom, a kopali su motikom. Obitelji Jukić i Đapić imaju vrtače koje obrađuju motikom, a komad zemlje na vrdovskoj zaravni Jukići obrađuju traktorom.

I Jukići i Đapići od starine su se bavili pčelarstvom. Imali su tzv. primitivna *ulišća* – sandučice u kojima su pčele same gradile saće. Danas se još samo sinovi pok. Mate Đapića, Krešo i Tadija, bave pčelarstvom, ali suvremenim, s pokretnim saćima. Iz ljubavi prema pčelarstvu i Jukići i Ante Đapić uzimaju pčele od primorskih pčelara na vrdovsku ispašu. Od pčelara koji drže košnice na njihovim livadama dobiju određenu količinu meda, a ostave im i dio za prodaju seljanima. (Sl. 47.)

Pojedini Bitelićani danas na Vrdovu grade nove vikendice koje se oblikom i materijalom ne uklapaju u tradicijsko graditeljstvo ovoga prostora.

STAJE OBITELJI JUKIĆ – VRDOVO

Na Vrdovu su u neposrednoj blizini bile nastambe Gornjih i Donjih Jukića, dok su danas u Biteliću njihovi *komšiluci* dosta udaljeni jedan od drugoga. Kako Ćiro priča, jedan od braće Jukića odvojio se od svoje zajednice u selu i potražio za sebe i svoju obitelj povoljniji položaj. Našao ga je u blizini rijeke Cetine i tu je zasnovao svoj stambeno-gospodarski prostor, od kojega je s vremenom nastao komšiluk Gornji Jukići.

Jukići su od davnina imali staje na Vrdovu (crtež 19), ali od tih, starih zdanja danas je jedva nešto sačuvano. Prikazat ćemo sklop koji potječe iz vremena Ćirina oca Jolaša. To je stambeno-gospodarski sklop (na crtežu 19 zgrade označene od 1 do 6).

Kuća 1 – kužina s kominom, Jukići – Vrdovo

Kuća 1 kamena je prizemna kužina s kominom (na crtežu 19 označena br. 1, sl. 48), u kojoj je živjela Jolaševa obitelj. Tu su pripremali obroke na otvorenu ognjištu, varili vareniku, pekli kruh ispod peke, sirili, *meli* maslo, dogovarali se o dnevnim poslovima, a i spavali.

Nakon Jolaševe smrti braća su se podijelila i ta je kužina pripala Stipanu. Njihov brat Duje, kako je prije spomenuto, živio je u Slavoniji, a braća su mu za njegov dio nasljedstva dali novac, pa on ovdje nema svojega dijela. Stipan se više ne bavi stočarstvom, ne dolazi na Vrdovo i tom se kužinom ne koristi. U vrijeme Domovinskog rata na Vrdovu je, i to na predjelu gdje su Jukića staje, bila prva crta bojišnice. HV se Jukićevim stajama koristilo za smještaj, pa i kužinom s kominom za pripremanje obroka, a i spavanje. Donijeli su nekoliko vojničkih željeznih kreveta na kojima su spavali, a nakon završenih vojnih operacija, kreveti su ostali Jukićima.

U toj kužini, kojom se neko vrijeme nakon odlaska vojske nitko nije koristio jer je bila nesređena, Boja peče kruh ispod peke.

Kuća 2 – štala, Jukići – Vrdovo

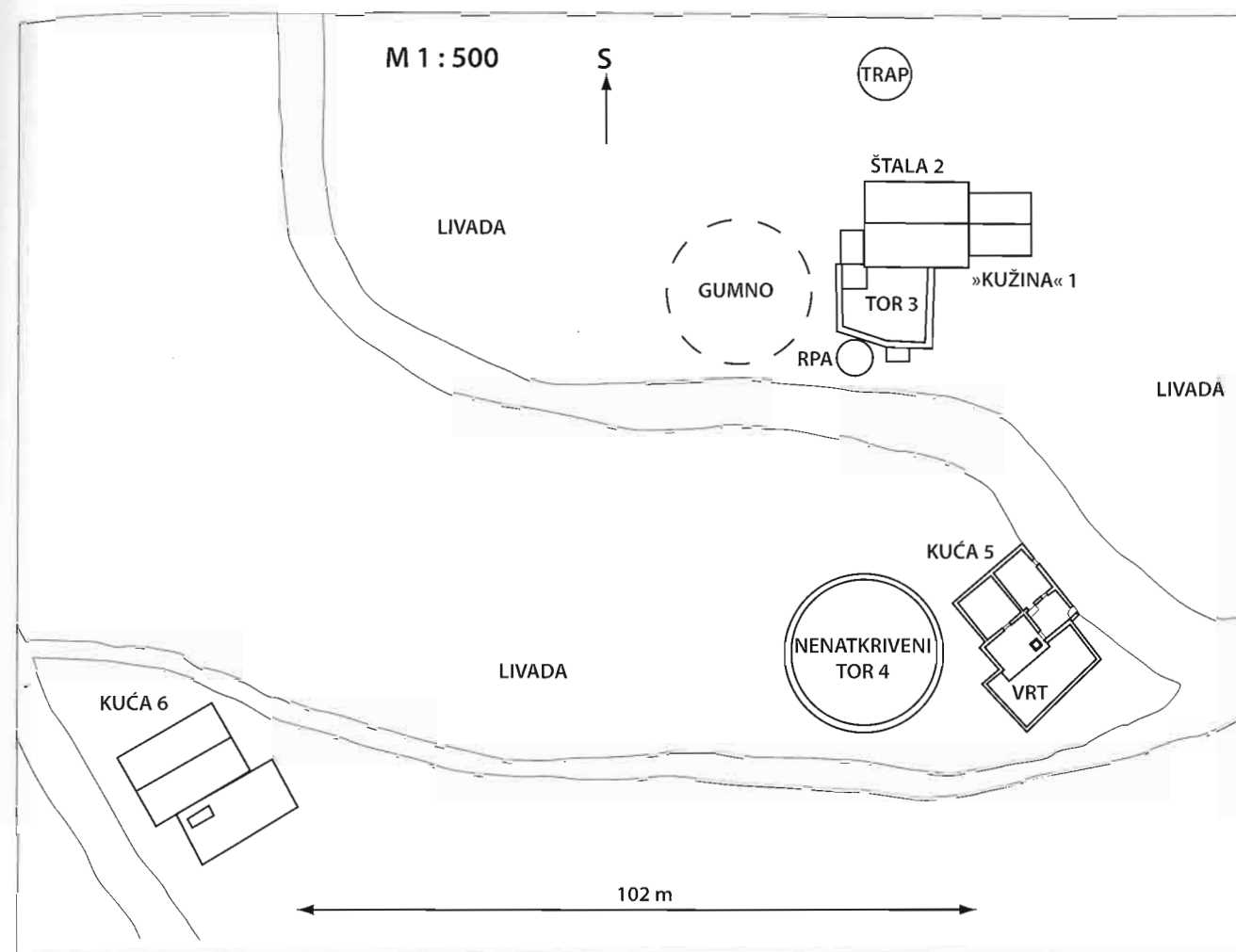
Na kužinu se naslanja štala (na crtežu 19 označena br. 2). To je prizemnica s potkrovljem, koja je sjevernom stranom ukopana u teren, a na južnoj je ulaz. Prostorno je veća i viša od kužine. Nakon diobe Ćiro ju je naslijedio, pa je i on kao i njegovi stari upotrebljava za stoku krupnog zuba. Na *šufitu* – potkrovlju, drže sijeno, a ubacuju ga kroz otvor na zapadnom *učelku*.

Uz zapadno je pročelje guvno na kojemu se obavljala vršidba žitarica (raž, ječam, zob).

Sjeverno od štale je trap za krumpir (sl. 49). U zemlji se iskopa okrugla jama duboka oko 2 m, stranice se oblože kamenom, a na dno se stavi slama ili daske, i na to vreće krumpira. Otvor se zatvori kamenim pločama i na njih se nabaca zemlja. U trapu se krumpir sačuva od hladnoće da ne promrzne i od svjetla da ne proklija. Dio uroda krumpira ponesu u selo kad *prtljaju*, a dio čuvaju u trapu na planini, pa povremeno dolaze po nj.



48 Gospodarske zgrade: kužina, pojata, natkriveni tor, gnojnica – rpa, Jukića staje, Vrdovo
Outbuildings and structures: kitchen, byre, covered fold, dunghill – rpa, Jukića staje, Vrdovo



Crtež 19 Staje obitelji Jukić-Rebac na Vrdovu, snimka situacije
Drawing 19 Shieling of the Jukić-Rebac family on Vrdovo, diagram of the position

Zgrada 3 – natkriveni tor, Jukići – Vrdovo

Tor, *torina*, *pritorak*, *konak*, nazivi su koji se ovdje čuju za gospodarsku zgradu u kojoj drže ovce. Ovaj se tor djelomično oslanja na štalu. Građen je u suhozidu, natkriven crijepom. Prije Drugoga svjetskog rata bio je natkriven *ševarom* – raženom slamom. Talijani su popalili vrdovske staje u Drugome svjetskom ratu, pa su pri obnovi ljudi uglavnom upotrijebili crijep. Inače su na Vrdovu u starini torine, osim *ševarom*, natkrivali i suhim granjem

Na istočnom je pročelju ulaz u torinu. Tu drže janjce, koze i kozliće, a i ovce za hladnijeg vremena. U dijelu unutarnje prostorije tora jedan je dio pregrađen za svinjac, koji je dijelom pod krovom tora, a dijelom je izvan njega i oslanja se uz zapadno pročelje susjedne zgrade, štale. Da bi svinje nahranili, domaćini moraju proći kroz tor. Na južni zid tora oslanja se kokošinjac, također građen u suhozidu. Do kokošinjca je *rpa* – gnojište u koju se iz tora, kroz otvor u zidu, slijeva stajski gnoj (na snimci označena br. 3).



49 Trap za držanje krumpira i mrkve zimi, Jukići, Vrdovo
Improvised small root cellar for keeping potatoes and roots in winter, Jukići, Vrdovo



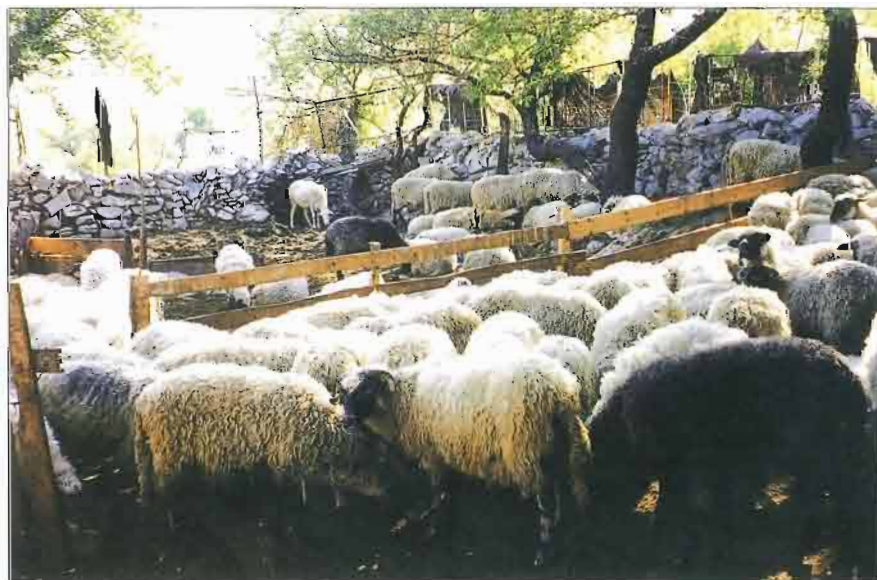
50 Tor 4, nenatkriveni, Jukići, Vrdovo
Fold 4, uncovered, Jukići, Vrdovo

Nenatkriveni tor, Jukići – Vrdovo

Prostor nenatkrivenog tora (na crtežu 19 označeno br. 4, sl. 50) kružnog je tlocrta, ograđen suhozidom visine oko 1m. Na suhozid su stavljeni žica i granje, preko toga nabacana je stara odjeća i pokrivači da bi se stoka mogla skloniti od padalina, a i od vukova. Unutar tog tora, a i izvan njega stabla su koja čine hlad, jer tu preko dana ovce planduju. Za velikih vrućina tu ovce noćivaju ili kao što ovdje znaju reći, *konače*. U toru je nekoliko pregradaka od drvenih dasaka kroz koje se ovce puštaju pri mužnji. (Sl. 51.)

Tu Boja rano ujutro muze ovce, a Ćiro ih »natjeruje« kroz pregratke (sl. 52).

Uz tor je oslonjena drvena kućica za purane. Dio je purana Bojin, a dio donese na čuvanje i vrdovsku ispašu obiteljski prijatelj iz Čitluka (Sinj), pa Boja za svoj rad dobije nekoliko purana i hranu za cijelo jato. Jukići



51 Ovce u toru, Jukići, Vrdovo
Sheep in fold, Jukići, Vrdovo

uzmu na čuvanje i po nekoliko ovaca od starijih žena iz Bitelića, a zauzvrat, npr. jedna im ustupi travu sa svoje livade, a te ovce i muzu za svoju potrebu.

Kuća 5, Jukići – Vrdovo

Diobom ovih gospodarsko-stambenih zgrada među braćom Ćiro je ostao bez ognjišta, jer je *kužina* pripala Stipanu. Ćiro je sagradio za svoju obitelj novu prizemnu kuću za stanovanje i u njoj *komin*. Gradio ju je betonskim bloketama, a pokrio tzv. *francuzicom*. Glavnim pročeljem kuća je okrenuta jugu, i na tom su pročelju ulaz i dva prozora. *Pridvračće* je betonirano. Kuća ima dvije prostorije, kuhinju i sobu (crtež 20, sl. 53, 54). U kuhinji je bilo otvoreno ognjište koje je za vrijeme Domovinskog rata HV srušila, jer je u toj kući vojska boravila i spavala, a koristila se ognjištem u *kući 1*. Danas su tu umjesto ognjišta štednjak na drva i kuhalo na plin. Ovdje pripremaju obroke. Uz zid je sudoper, a za pranje posuda koriste se vodom iz *gustirne*, stolić na kojemu je posuđe za sirenje mlijeka i metalna *tvorila* za sir. U sredini kuhinje je okrugli stol sa stolicama. (Sl. 55.)

Posuđe drže u otvorenim drvenim policama i visećim elementima kuhinjskoga kupovnog namještaja. Na zidu je vješalica za odjeću, napravljena od metalne šipke u koju su uglavljeni čavli. Pod je obložen tzv. *vinas pločicama*, a strop tzv. *brodskim podom*, koji je postavila HV. Odmaraju se na željeznom vojničkom krevetu. Iz kuhinje se ulazi u sobu u kojoj je osam željeznih vojničkih kreveta »na kat«, koje je tu ostavila HV, te njihov stari bračni krevet za *peršonu i po* – osobu i pol. Odjeću vješaju o čavle zabijene u dasku pričvršćenu uza zid. U otvorenoj polici drže rublje, a iznad police je ogledalo.



52a Boja Jukić muze ovce, Vrdovo
Boja Jukić milking ewes, Vrdovo



52b Boja Jukić striže ovce
Boja Jukić shearing

Na kuhinjskom je stropu otvor za potkrovlje kojim se koriste kao ostavom.

Ispred kuće imaju *gustirnu* uz koju na stoliću stoji lavor za umivanje.

U proljeće 2000. Ćiro je započeo dogradnju verande. Ispred ulaznih vrata bloketama je zatvorio dio *pridvračća*, a na južnoj je strani postavio ostakljene prozore. Time je dobio prostoriju za ljetni dnevni boravak, a za hladnijega vremena kuhinja će mu biti manje na udaru vjetra. Pri ovom preuređivanju otvorio je prozor na

istočnome pročelju, pa sada u kuhinji ima više svjetla, a i pogled na vrdovske pašnjake i put koji vodi do kuće, pa može vidjeti tko dolazi.

Ispod kuće na južnoj je strani mali povrtnjak. Tu Boja uzgaja povrće za svakodnevne potrebe obitelji tijekom boravka u planini. Nešto su im udaljeniji od kuće drugi, veći vrtovi, u vrtućama, gdje uzgajaju krumpir, grah, kupus, od čega će dio sačuvati i za zimnicu.

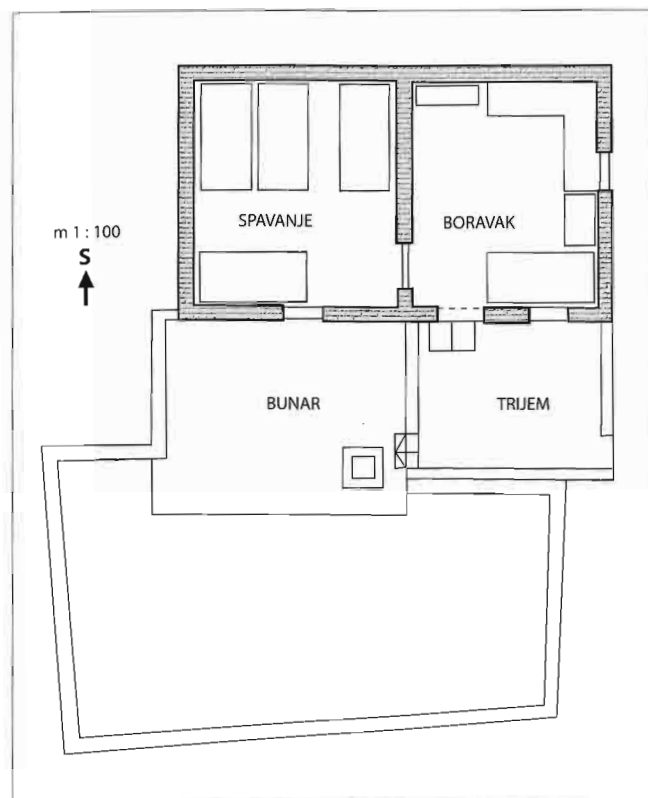
Prostorije osvjetljavaju petrolejkom i strujom koju dobivaju iz agregata.



53 Kuća 5, sjeverna strana, Jukići, Vrdovo
House 5, northern side, Jukići, Vrdovo



54 Kuća 5, južna strana, Jukići, Vrdovo
House 5, southern side, Jukići, Vrdovo



Crtež 20 Kuća 5 obitelji Jukić-Rebac na Vrdovu
Drawing 20 House 5 of the Jukić-Rebac family on Vrdovu

Nakon završetka Domovinskog rata vojska je napustila Ćirinu kuću, ostavivši je u neredu. Ognjište su srušili, skromni namještaj i posuđe razbili, pa su se Jukići nanovo trebali kućiti. Ostavili su im željezne krevete, koji im dobro posluže kada im u posjet dođu unuci.

Vojska je tu boravila četiri godine. Za to vrijeme Jukići su imali problema s ispašom stoke. Neko vrijeme Ćiro je sa stadom boravio na pašnjacima iznad sinjskog sela Hana, a Boja s kravama u Biteliću. Onda su se smjestili

na Vrdovu, u staje Krgovića, koje su udaljene od prve crte bojišnice. Budući da je u Biteliću tijekom cijeloga ratnog vremena ostala njihova stara susjeda, ona se brinula o njihovim kravama, a Boja je gotovo svaki dan dolazila da ih obiđe i vraćala se u Sinj na spavanje. Posjećivala je i Ćiru na Vrdovu, i to sve pješke. Kad se vojska povukla, kuća je bila u neredu, a obitelj je opet ostala bez *komina*. U neposrednoj blizini Ćirinih *staja* nalazi se staja obitelji Jukić iz Gornjeg Bitelića, jer su nekad svi bitelički Jukići ovdje bili na okupu. Jukići iz Gornjeg Bitelića više ne dolaze u planinu, ne bave se stočarstvom, napustili su svoje staje, pa se danas njima koristi Ćirina obitelj, uz suglasnost vlasnika. Neko su se vrijeme koristili ognjištem za pečenje kruha, dok danas tu drže krave, a kruh peku na ognjištu *kuće 1*.

Kuća 6 – staja, Jukići – Vrdovo

To je kamena prizemnica koja je izvorno bila stambeno – gospodarska. Jedan dio prostorije upotrebljavali su ljudi, a u drugom su dijelu boravili krave i konji. U dijelu kojim su se koristili ljudi uz vrata je *komina*, koji je neko vrijeme upotrebljavala Boja. Dio obitelji spavao je uz *komina*, a mlađi ukućani u potkrovlju na sijenu. Uz ovu je kuću bio tor za stoku sitnog zuba, od kojega su danas vidljivi samo ostaci zida. Ispred kuće bio je veliki brijest i oko njega kamena sjedalica na kojoj su se ljudi u hladovini odmarali.

Ćirini su predci imali staje na višoj nadmorskoj visini – tercijarne nastambe, gdje su za vrijeme najvećih vrućina u srpnju i kolovozu, a nakon kosidbe i vršidbe, odlazili s blagom na ispašu. Danas te staje više ne postoje. (Sl. 56.)



55 Obitelj Jukić u kući 5, tijekom ljetnog boravka na Vrdovu

The Jukić family in House 4 during the summer period on Vrdovu



56 Kuća 6, Jukići, Vrdovo

House 6, Jukići, Vrdovo

STAJE OBITELJI ĐAPIĆ – VRDOVO

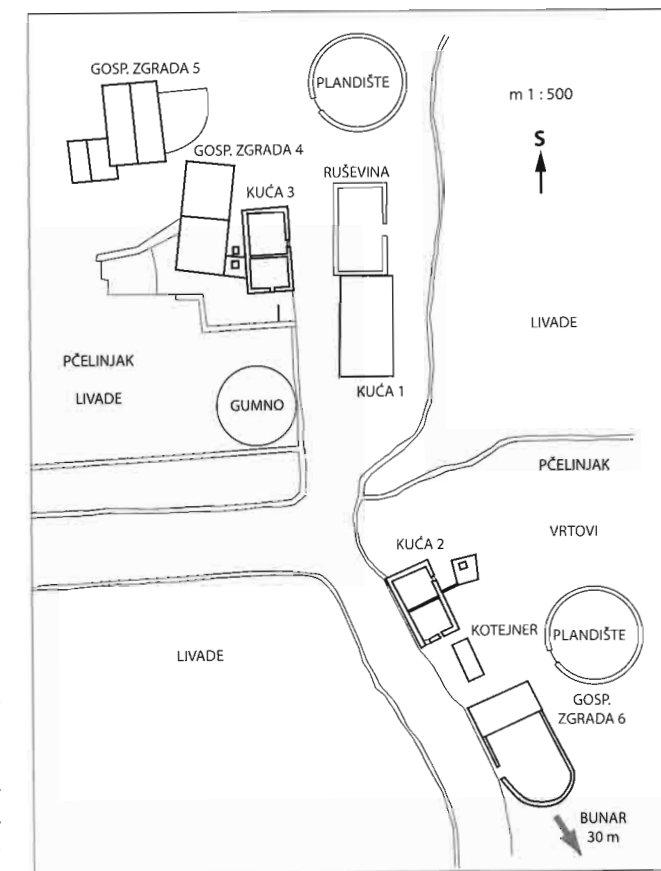
Prije je spomenuto da je plemenska zajednica Đapić u davni imala *staje* okupljene na jednome prostoru (snimka situacije crtež 21), a da se polovicom 19. stoljeća razdvojila. Ogranak »Keranovića«, Antin djed Luka zvani »Biluš«, naselio se na svoju zemlju i tu sagradio prvu kuću.

Te Đapića staje bit će opisane slijedom označenim od 1 do 5 na crtežu 21.

Kuća 1, Đapići – Vrdovo

To je kamena prizemnica (sl. 57) izdužena tlocrta, užim pročeljem orijentirana prema jugu. Pokrivena je »francuzicom« kao većina današnjih vrdovskih kuća. Prije Drugoga svjetskog rata kuće su uglavnom bile pokrivene *ševarom*, ali, kako su ih u tom ratu Talijani popalili, ljudi su pri obnovi *ševar* zamijenili crijepom.

U ovoj su kući pod istim krovom obitavali ljudi i stoka krupnog zuba: krave, volovi, konji, magarci. Ulazna vrata na južnom, uskom pročelju jedini su otvor na ovoj kući. U unutrašnjosti ove jednodimenzionalne prizemnice, uz južni zid do vrata, bilo je ognjište uz koje je tekao svakodnevni život obitelji. Tu su rođeni Antin otac Ivan,



Crtež 21 Staje obitelji Đapić-Keranović na Vrdovu, situacija
Drawing 21 Shieling of the Đapić-Keranović family on Vrdovu, position



57 Kuća 1, Đapići, Vrdovo

House 1, Đapići, Vrdovo

te Ante i pokojni mu brat Marko. U sjevernom su dijelu držali stoku. *Lisa* pletena od pruća odvajala je ljude od stoke. U potkrovlju su držali *piću* i po potrebi spavali. Kad su se polubrača podijelila, kuća je pripala Anti. Danas on tu drži *blago* i *piću*.

Kuća 2, Đapići – Vrdovo

U vrijeme dok su Đapići živjeli pod istim krovom zajedno s krupnom stokom u *kući 1*, *kuća 2* bila je pojata za ovce. Dakle, prvobitne nastambe Đapić-Keranović, nakon odvajanja od plemenske zajednice, *staje* bile su te dvije kuće. Diobom polubrača Ante i Mate godine 1952. *Kuća 2* – pojata pripala je Anti. U međuvremenu je njihov otac Ivan godine 1936. sagradio stambeno-gospodarsku kuću (na snimci situacije *kuća 3*).

Kad je Ante naslijedio tu pojatu (situacija, br. 2), preuređio ju je da bi u njoj mogao stanovati s obitelji. Dogradio je prostoriju uz južno pročelje u koju je smjestio *komin*, a dio koji je služio kao pojata danas ima višenamjensku uporabu (situacija, br. 24).

Kužina s kominom upotrebljava se za pripremanje jela za ljude i stoku, te za sušenje mesa na dimu. (Sl. 58.)

U ovoj prostoriji imaju i štednjak na plin na kojem kuha objede u vrijeme velikih vrućina, kad ne lože vatru na

kominu. Na policama čuvaju zalihe hrane, posude, tu na zraku drže sireve koje će staviti u mješinu. Na stoliću je kanta s vodom. Tu drže i bačvu s kiselim kupusom, vreće s brašnom, a iznad ognjišta suše ovčje i svinjsko meso.

Ovdje je kraj komina Milica 1958. rodila sina Ranka, sama bez ičije pomoći. (Sl. 59.)

U drugu prostoriju, prvobitnu pojatu, ulazi se iz nadograđene kuhinje. Ova prostorija ima danas višenamjensku funkciju; blagovaonica je spavaonica, kuhinja dnevni boravak. Kad je hladno, tu lože štednjak na drva, pripremaju obroke, jedu, griju se, okupljaju se, družu, primaju goste, gledaju TV program jer imaju agregat za struju, a i spavaju. Prostorija je skromno namještena. Pokraj štednjaka na drva je kredenc za posude i na njemu su televizor i radioaparatus. Imaju stol i stolice, te staru škrinju u kojoj drže rublje, a služi im i kao sjedalica. *Robu* – odjeću, vješaju na željezne kuke pričvršćene na dugačko drvo uglavljeno u zid. Tu spavaju Ante i Milica, na »bračnom« željeznom krevetu, i Ranko na svome. Čobanin Zdravko iz sela Ruda – Sinj, kojega su ove godine (2000) uzeli da im pomaže dok su s blagom u planini, spava u kontejneru koji je ostao nakon povlačenja vojske. Naime, kao i u Jukićevim *stajama* i ovdje je u vrijeme Domovinskog rata boravila HV; za svoje je potrebe vojska imala kontejnere, kojih je po Vrdovu ostao znatan broj i seljani se njima različito koriste. U kontejneru su četiri željezna kreveta, također



58 Kuća 2, Đapići, Vrdovo

House 2, Đapići, Vrdovo

ostala od vojske. Tu čobanin Zdravko spava i drži svoje stvari, a preko dana i Milica se tu dođe odmoriti, jer da je tu sama i nitko joj ne smeta.

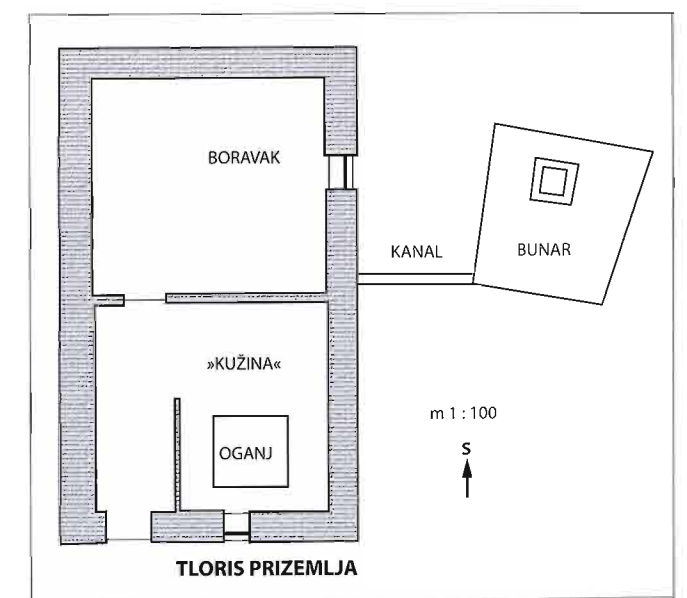
Uz *kuću 2* Ante je sagradio gustirnu u koju se slijeva voda s krova.

Ante je diobom s polubratom Matom naslijedio i *kuću 1*. Danas u njoj drži ovce, krave, magarca, a u pregradcima janjce i svinje.

S vremenom je *kuća 1* od stambeno-gospodarske funkcije zadržala samo gospodarsku. S obzirom da se stočni fond obitelji Đapić povećavao, ova je pojata postala premalena, pa je Ranko u neposrednoj blizini *kuće 2* započeo betonskim bloketama graditi polunatkriveni tor. Svoje su gospodarstvo proširili i na susjedne napuštene kuće. Njihovi prvi susjedi bili su pravoslavci, koji su pred Domovinski rat otišli nekamo u Srbiju, pa se obitelj Ante Đapića koristila njihovom štalom za svoje krave, kao i bunarima.

U sklopu stambeno-gospodarskog prostora obitelji Đapić još su: kokošinjac, *plandište* – kamenim suhozidom ograđeni prostor sa stablima u čijem hladu ovce *planduju* u vrijeme najveće dnevne žege, zatim bunar, koji zakriju granjem da ne bi ovca ili janje upala u njega. (Sl. 60.)

U blizini kuće Đapići imaju povrtnjak, a malo dalje, u jednoj vrtači, veliku njivu u kojoj uzgajaju raž, ječam,



Crtež 22 Kuća 2 obitelji Đapić-Keranović na Vrdovu, tlocrt
Drawing 22 House 2 of the Đapić-Keranović family on Vrdovo, floor plan

krumpir. Za spremanje krumpira imaju tri trapa koji su u obližnjim vrtovima.

U neposrednoj blizini staja imaju livade, a imaju ih po Vrdovu i Razdolju. Danas gotovo nitko ne kosi ručno, nego traktorom, pa to čini i Ranko. On i na Razdolje ide kositi traktorom.



59 Čobanin Ranko Đapić svira dvojnice
Shepherd Ranko Đapić plays the double flute



60a Ovce planduju, Vrdovo Sheep at rest, Vrdovo

Do samoga Domovinskog rata Ante se bavio pčelarstvom, i to s tzv. primitivnim ulišcima, što je bilo u obiteljskoj tradiciji. Pčele mu je uništila bolest, ali zbog ljubavi prema pčelama svoje livade Ante za ispašu ustupa pčelarima iz priobalja. Za tu uslugu pčelari Anti daruju med.

Tradiciju bavljenja pčelarstvom održao je Slavko Krešo, sin pok. Mate. On ima suvremene košnice. Pčele ljeti drži na Vrdovu, a zimi u selu.



60 Plandište, Đapići, Vrdovo

Shade and rest area, Đapići, Vrdovo

Već je rečeno da Đapići na Vrdovu borave od ranoga proljeća pa do pred Božić, kad već padne i snijeg, ali ovce i ispod Vrdova nađu nešto pašu.

Kuća 3, Đapići – Vrdovo

Kao što je već prije spomenuto, tu je kuću sagradio Antin otac Ivan godine 1936 (sl. 61, 62). Diobom polubrača Ante i Mate pripala je pok. Mati. Danas u njoj povremeno žive Iva i njezina djeca: Tadija (rod. 1946), Slavko (1948), Ljube (1956), te Mare (1958). Nitko od njih nije oženjen ni udan. Imaju još tri udane sestre.

Obitelj pok. Mate Đapića jedna je od imućnijih u selu. Intenzivno se bave stočarstvom i imaju oko 700 do 1000 ovaca, devet krava, pedesetak kokoši, četrdesetak ulišća – košnica. Nerado i vrlo neodređeno govore o broju stoke, a podatke su mi dali susjedi.

Ivan, njihov djed, koji je imao veliku obitelj (sedmero djece iz dvaju brakova) gradio je ovu kuću, jer im je prostor *kuće 1*, kojim su se koristili zajedno sa stokom, postao premalen.

Prema načinu gradnje i organizaciji prostora ta je kuća preslik *kuće 2* iz Bitelića (na crtežu br. 13). Građena je



61 Kuća 3, Đapići, Vrdovo House 3, Đapići, Vrdovo

na kosom terenu, s prostorijom u prizemlju, katom s *nakućkom* i potkrovljem. Prizemlje je djelomično ukopano u teren, što pogoduje ovdašnjim hladnim noćima, jer se tu zadržava toplina, pa je stoci ugodno. Uz sjevernu stranu ove prizemne prostorije, u kamenu živcu ukopan je trap za krumpir, kojemu je otvor na katu u *nakućku* (sl. 63).

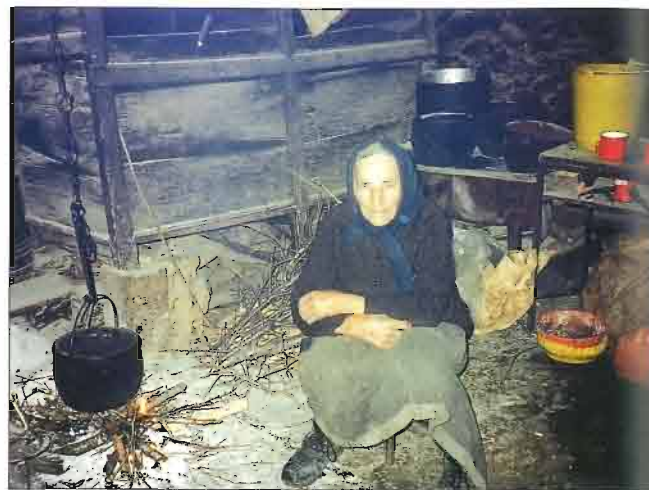


62 Kuće 1, 2, 3, Đapići, Vrdovo

Houses 1, 2, 3, Đapići, Vrdovo



63 Štala i trap u kući 3, Đapići, Vrdovo
Byre and root cellar in house 3, Đapići, Vrdovo



64 Iva Đapić uz komini, Vrdovo
Iva Đapić by the fireplace, Vrdovo



65 Čobanin Tadija Đapić, Vrdovo
Shepherd Tadija Đapić, Vrdovo

Uz trap je ukopana manja prostorija u kojoj drže svinje, a u Biteliću su u takvoj prostorijici držali bačvu s vinom, a poslije svinje. Kat je daskama razdijeljen u dvije prostorije, kuhinju s otvorenim ognjištem, smještenu na nakućku, te prigradak, u koji se ulazi iz kuhinje. Kužina s kominom, koji je u razini poda, opremljena je tradicijskim priborom: *verajom* ili *škripavcem* – drvom iznad komina na koje se vješaju *komoštre* – verige, a na njih lonci, *bakre* za kuhanje hrane za ukućane i za stoku, tronog na kojemu u *prsurati* – tavi frigaju – prže neka jela¹⁷, zatim peka,

žarač, puhaljka, gradele. Pokraj ognjišta je otvor u podu za trap. Uz zidove su prislonjena dva hambara, za žito i za brašno. Ova obitelj za kuhanje i grijanje upotrebljava samo komin, jer nemaju štednjaka. (Sl. 64.)

U kužini imaju stol, stolice, *škanciju* – policu za posude. Pomoću agregata osvjetljavaju prostorije¹⁸.

Iz kužine se ulazi u prigradak, prostoriju u kojoj obitelj spava, ali nas nisu pustili da uđemo u nju.

U ovoj su kući u zajednici živjele Matina i Antina obitelj, a i njihov otac Ivan. Ivan je ovdje u kužini kraj komina i umro, a pokopali su ga u Biteliću. Do sela su ga nosili ljudi, susjedi, na drvenim skalama, za koje su ga pričvrstili crvenim vunanim *strukanim pasom*, dijelom sinjske muške nošnje. Ovdje je, kraj *komina*, Iva udova pok. Mate, porodila svoje sedmero djece. (Sl. 65.)

Sir prave od ovčjega i kravljeg mlijeka. Milica danas za sirenje upotrebljava kupovno sirište, a Mare siri tako da u mlako kuhano mlijeko stavi *kiselinu* – kiselo mlijeko i to žlicu na 10 litara mlijeka. Marina majka Iva, dok je sirila, rabila je praseću ili janječju *muricu* – želudac. Nasolila bi je i osušila iznad *komina*, a prije uporabe narezala na komadiće, polila s *kvasinom* – vinskim octom i dodala malo slanine. Nakon što je odstajalo dan – dva na to bi ulila surutku. Za svako sirenje stavljala je novu surutku, koja bi na *murici* odstajala 24 sata. Na desetak litara mlakog, tek pomuzenog mlijeka, stavljala je litru

¹⁷ Za kuhanje i prženje jela rabe ovčje i kravlje maslo, a ulje vrlo malo, samo da bi začinili salatu.

¹⁸ Da bi kupili agregat, kaže Mare, trebali su prodati junicu, tele i nekoliko janjaca. Na Vrdovu sam bila u kući u kojoj se koriste solarnom energijom za osvjetljavanje prostorija.

¹⁹ *Tvorila* su pravili od drveta koje nije gorko, kako kaže Iva, tj. od jele ili oraha; bila su četvrtasta oblika jer im ga je bilo lakše napraviti nego okruglo. Danas imaju valjkasta tvorila od plastike, s rupicama kroz koje izlazi višak tekućine iz sira koji pritisnu daskicom i kamenom.



66 Žena s Vrdova pored mješine (mišine) za sir
Sheepskin bladder – mišina for cheese

surutke s *murice*. Usireno bi mlijeko stavila u bijelu pamučnu krpnu, pa u *tvorilo* – drveni obruč¹⁹, kojim bi ga stisnula da se ostatak surutke iscijedi. Kad su imali veću količinu sira za koju nije bilo dovoljno tvorila, stavljali su ga pod kamenu ploču da se iscijedi. Sir se u tvorilu drži jedan dan, potom ga nasole i slažu u mješinu (sl. 66).

Dio je surutke ponovno stavljala na *muricu*, kojom je mogla siriti jednu sezonu, a ostatak su u *spirinama* davali *blagu*. Ako se surutka prokuha dobije se meki sir, tzv. *puina*, koji odmah jedu, jer ne može dugo stajati: ne sole ga.

Mješine prave od ovčje kože na kojoj ostave 2 do 3 cm runa, a oko otvora je obriju, dobro operu lugom pazeći pritom da prljava voda ne uđe u unutrašnjost. U opranu mješinu stave soli, napušu je i tako je ostave 24 sata, zatim je isperu od soli, i prije nego će staviti sir u nju isperu je surutkom ili varenikom.

Da bi sir bio kvalitetan, mješinu treba odjedanput napuniti sirom i odmah zatvoriti. Tijekom sazrijevanja sira mješina ne smije nigdje puštati zrak i treba je s vremena



67a Stap za metenje masla, Vrdovo
Butter churning stick, Vrdovo

na vrijeme prevrnuti. Sir iz mješine vrlo je cijenjen i kupci ga dolaze kupovati izravno od stočara. Najčešći su kupci gostioničari.

Maslac rade od kiseloga ovčjeg i kravljeg mlijeka, u koje dodaju malo vode i to mētu u drvenom stapu (sl. 67).

Manje količine mlijeka Boja npr. mete u plastičnom kanistru, i kaže da joj je to vrlo praktično, jer može mesti i izvan kuće, hodajući s kanistrom u ruci. Kad se maslac izmete u stapu, ostane tzv. *mlačenica*, koju prokuhaju i dobiju neku vrstu mekanog sira, tzv. *beša*.

Topljenjem maslaca dobiju maslo, koje je trajnije, jer je iz njega odstranjen dio tekućine. Pri topljenju maslaca stave u njega nekoliko žlica kukuruznog brašna, pa, kad se maslo skrutne, na dnu posude ostane tzv. *taloga* kojom začinjaju *puru*, kašu od kukuruznog brašna.

Budući da ovaj ogranak obitelji pok. Mate Đapića ima dosta stoke, oni imaju i više štala i pojata.

U stambeno-gospodarskom sklopu Đapić-Keranović iznad *kuće 1* ruševina je kuće njihova srodnika koji se početkom 20. stoljeća iselio u Bosnu.

Štale – pojate, Đapići – Vrdovo

Uz kuću 3 potomci pok. Mate imaju dvije nove štale građene s betonskim bloketama (na crtežu 21 označene, br. 4 i 5, sl. 68). Te štale imaju prizemlje, kat i potkrovlje i u svojim su gabaritima iste kao kuća 3 u kojoj obitelj stanuje.

Građene su na kosom terenu pa im je ulaz u prizemlje izravno s terena na južnome užem učelku, a na kat, opet izravno, na istočnome duljem pročelju. U prizemlju i na katu drže stoku, a u potkrovlju sijeno. Ispred pojata žicom su ograđeni prostori u kojima se odmaraju ovce.

U ovom je stambeno-gospodarskom sklopu i guvno popločano kamenom, na kojemu su do pojave traktora vrli – vršili s konjima. U to vrijeme, do pred Drugi svjetski rat, zemlju su orali s volovima.

Uz kuće imaju i nekoliko kontejnera koji su ostali od HV, a služe im za spremanje alatki i drugih potrepština.

Vodom se opskrbljuju iz gusterne koja je na prostoru između kuće 3 i štale, pa se kišnica s oba krova slijeva u nju. Nedaleko od kuća su im bunari, plandišta i lizane za sol.



67b Boja Jukić priprema sir, Vrdovo
Boja Jukić preparing cheese, Vrdovo



68 Novosagrađena štala 4, Đapići, Vrdovo

Newly built shieling 4, Đapići, Vrdovo

Tercijarni gospodarsko stambeni prostor

Razlozi zbog kojih su se vrdovski stočari *izdizali* s blagom na ispašu na višoj nadmorskoj visini jesu ljetne suše i nestašica vode. U vrijeme intenzivnijeg stočarenja na Vrdovu gotovo svi stočari koji su ondje imali staje, imali su ih i na višoj nadmorskoj visini, kako oni kažu »na planini«. (Razdolje je na oko 1300 m n/v.) Pašnjaci na Razdolju kojima su se koristili vrdovski stočari na bosanskoj su strani i pripadaju općini Livno.

U vrijeme Drugoga svjetskog rata mnoge su staje razrušene i spaljene, a nakon rata ljudi su se ovdje vrlo malo bavili stočarstvom. Tek posljednjih dvadesetak godina počeli su obnavljati stočni fond.

U vrijeme Domovinskog rata HV je probila cestu do prostora gdje se nalaze tercijarni stambeno-gospodarski sklopovi dijela biteličkih stočara. Na lokalitetu Razdolje stočarski su stanovi obitelji Đapić-Keranović.

HV se na Razdolju smjestila kad je u Bosni još bilo mirno, pa im je zaleđe bilo sigurno. Budući da je opasnost od četnika prijetila i dijelu Vrdova gdje su Đapićeve staje, oni i nekoliko obitelji iz susjednih staja *izdigli* su se u staje na Razdolju. Organizator *izdiga* na Razdolje bio je Ranko, koji je hranom opskrbljivao i HV. Za prijenos tereta (hrane, pokrivača i ostalih potrepština) služilo mu je desetak magaraca. S Razdolja se spuštao s magarcima na bosansku stranu, gdje je u obližnjim selima i u Livnu nabavljao hranu za obitelj i HV.

HV je za svoje potrebe, uz staru Đapićevu staju na mjestu gdje je nekada bio tor, od betonskih bloketa sagradila kuću za boravak i spavanje i uz nju manju zgradu u kojoj su imali otvoreno ognjište i štednjak na drva.

Ranko nas je u ljeto 1999. odveo na Razdolje. Dio smo puta prošli kombijem koji smo morali gurati, jer je cesta



69 Put za Razdolje

The way to Razdolje



70 Razrušena Đapića staja na Razdolju

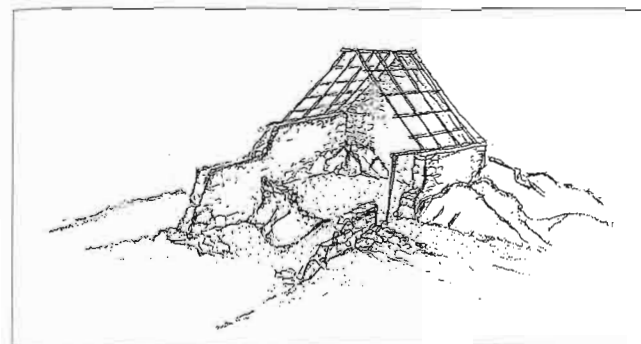
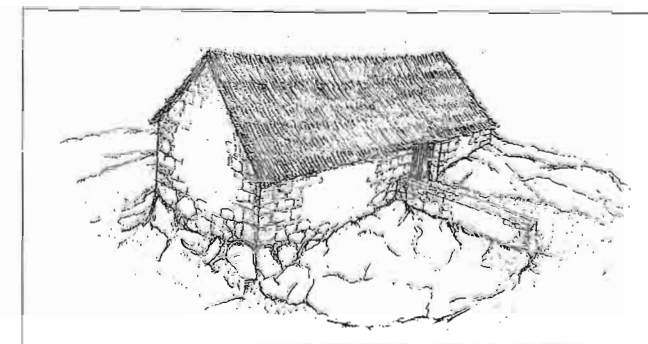
Ruined Đapić shieling on Razdolje

71 Pomični tor Đapićev na Razdolju
Moveable fold of the Đapićes on Razdolje

od kiša bila izrovana, a dio smo pješačili. Đapićeva staja danas je napuštena, bez krova, razrušenih zidova. S obzirom na to da se do staje može doći traktorom, Ranko kaže da su je lopovi razrušili i građu odnijeli traktorom. Iz te gomile kamenja ne može se razaznati kako je staja izgledala, i bez pomoći Ranka i oca mu Ante, bilo bi nam teško rekonstruirati je crtežom.

Uglavnom, prema Antinu kazivanju, a on je kao dijete tu proveo mnoga ljeta, spomenuta staja kao i većina dosad prikazanih, građena je na kosom terenu u koji je djelomično ukopana, dakle kuća s nakućkom (crteži 23a i 23b, sl. 70).

Bila je dugačka 13 m, a od toga prostora ljudi su upotrebljavali 3, a stoka 10 m. Građena je u suhozidu, s dvoslijevnim krovom i pokrovom od ševara. Na nakućku je bio komin i tom su se prostorijom koristili za pripremanje hrane i spavanje. Spavali su i na šufitu. Na istočnome, dužem pročelju bila su vrata kroz koja su ulazili i ljudi i stoka. Ljudi su išli na nakućak, a volovi, krave, konji i magarci u izbu, prostoriju ukopanu u teren. Iznad izbe bio je tavan – prostorija visoka samo 1 m u kojoj su držali janjce. Do tavana se dolazilo preko triju stuba, a na šufit drvenim ljestvama. Za ovce

Crtež 23 a) Ruševine staje Đapić-Keranović na Razdolju
Drawing 23a Ruins of the Đapić-Keranović shieling at RazdoljeCrtež 23 b) Rekonstrukcija izgleda staje
Drawing 23b Reconstruction of the appearance of the shieling

su imali tor u blizini kuće ograđen suhozidom, visine oko 1 m. Danas je na mjestu tora kuća koju je HV sagradila za svoje potrebe. Imali su i pomične torove od *lise* – isprepletenog pruća, a postavljali su ga, kako kaže Ante, tamo gdje su odredili saditi kupus. Ovce bi na tome mjestu nagnojile zemlju, pa bi tu kupus dobro uspijevao. (Sl.71.)

U neposrednoj su blizini bili bunari i lokva, koji su danas bez vode, jer ih ne koriste (kad se lokve ne upotrebljavaju, ne održavaju postaju propusne). Glavne prednosti tih planinskih staja jesu izvorska voda na predjelu Uble, kojom se koriste i ljudi i stoka u vrijeme suše, i neograničena sloboda ispaše. Naime, ovdje na planini, stanovi su udaljeni jedni od drugih i pašnjačka prostranstva su neograničena, a, osim toga, tu raste trava, tzv. *vučja stopica*, koja ima lišće poput čašice u koju se skupi rosa, pa blago, pasući je, gasi žeđu. Čobani su po planini imali tzv. *kaželice*, košarice, kamene kućice, četvrtastog ili okruglog tlocrta, pokrivene granjem i ševarom, gdje su mogli naložiti vatru i zakloniti se od nevremena. U *kaželici* je bilo prostora samo za dvije osobe. Građene su u blizini tora tako da je čobanin danonoćno mogao nadzirati svoje stado, kojemu su vukovi bili opasnost.

Na Razdolje se išlo nakon obavljene žetve i kosidbe na Vrdovu, a to je oko blagdana sv. Petra (29. lipnja), i ostajalo oko dva mjeseca.

Polubrača Mate i Ante podijelili su zemlje na Razdolju, ali kuću nisu. No, budući da su odnosi u obitelji napeti,

²⁰ Nakon Domovinskog rata obilazila sam drniški kraj, gdje su mi ljudi pričali kako su za sve vrijeme rata boravili izvan sela, u špiljama. Bilo im je žao ostaviti stoku i otići u grad u izbjeglištvo. Život po prirodnim skloništim bio im je mukotrpan, pogotovo stoga što nisu imali vode, pa su se noću prikradali selu i bunarima i u plastičnim kanistrima nosili vodu za sebe i stoku. Žene su se žalile da ih je dvogodišnji boravak na otvorenomu prostoru zdravstveno uništio (razne kostobolje).

Mate je godine 1963. kupio stare staje od pravoslavnih Đapića. Te su staje na predjelu Peratovac, koji je nešto bliže Vrdovu nego Razdolje. Kad smo s Rankom išli na Razdolje prošli smo pokraj Peratovca i vidjeli dvije dugačke zgrade od betonskih bloketa, ali tada još nismo kontaktirali s Matinim sinovima, pa nismo ni ti znali da su tu njihove staje, te ih nismo dokumentirali.

O stajama na Peratovcu govorili su nam Iva i sin Slavko Krešo.

Matina je obitelj i nakon Drugoga svjetskog rata izgonila stoku u planinu, dok je Antina samo išla kositi, a sijeno je na magarcima donosila na Vrdovo. Matini su se neko vrijeme koristili starom *ševarušom* – kućom pokrivenom slamom, koja je bila na tom mjestu, i tu su zajedno boravili ljudi i stoka.

Poslije su sagradili dvije prizemne kuće: jedna je veličine 10x6 m i u njoj drže krave i janjce, a druga je 6x4 m s otvorenim ognjištem, u kojoj boravi Matina obitelj.

U vrijeme Domovinskog rata od 17. svibnja do 25. rujna 1991. obitelj pok. Mate sklonila se od ratnih opasnosti u staje na Peratovcu. Sa sobom su ponijeli dosta hrane: pšenice, šećera, vina i dr. Slavko Krešo pričao nam je da su od svega po dio zakopali u *rpu* – gnojnicu (koja je već prevrila) da im vojska ne odnese. To su zakopali noću da ih slučajno netko ne bi vidio. Dan su provodili u kući, a noću nisu smjeli tu ostati. Bojali su se da ih ne dođu porobiti i opljačkati četnici iz susjednih sela, koji su znali da su Đapići imućni. Odlazili su svaku večer spavati u prirodu. Nosili su *klašnje* – vunene pokrivače i *aljine* – crne, vunene čobanske *zagrnjače*. Sa sobom su vodili i stoku.²⁰

Kažu da su samo jedanput tu zalutala neka dva četnika, ali da im nisu nanijeli zlo. Kad više nije bilo opasnosti, a to je bilo u studenome 1992., izvadili su vino iz *rpe* na kojoj je već niknula kopriva i popili ga zajedno s vojnicima HV-a.

U vrijeme Domovinskog rata stanovnici Bitelića bili su djelomično opkoljeni neprijateljskom vojskom pa nisu mogli do Sinja ili Splita uobičajenim putem preko Hrvaca. No, oni poznaju putove preko planine, pa su preko Vrdova išli na Dubova Vrata, preko Kušnjaka do sela Čažin Dolac, odakle je put do Splita bio otvoren.

Ljeti 2000. vladaju nezapamćene suše, tako da se stočari s Vrdova spuštaju s cisternama na Cetinu po vodu.

Slavko Krešo ima cisternu pa s traktorom donosi vodu na Vrdovo.

Ranko i čobanin Zdravko s ovcama su otišli na Razdolje. Tamo borave u kući koju je sagradila HV, a jedanput tjedno Ranko se s traktorom spušta u Bitelić i na Vrdovo po hranu i piće te po čisto rublje, koje mu priredi majka Milica. I tako su ponovno oživjele Razdoljske staje, ne zbog tradicije, nego zbog potrebe.

Čovjek i društveni prostor

Za svaku društvenu grupu ili zajednicu bitno je da se okuplja, bilo spontano bilo organizirano, pri čemu se dinamiziraju unutarnji odnosi zajednice. Takva okupljanja pogoduju stvaranju zajedničkog duha, mentaliteta i učvršćuju svijest o pripadnosti toj zajednici.

Ljudi koji pripadaju određenoj seoskoj zajednici najčešće se okupljaju na prostoru oko seoske crkve ili kapelice u dane nekih svetkovina, pa je tako i u Biteliću, gdje se na značajnije blagdane koje seoska zajednica Bitelića štuje, okupljaju uz župnu crkvu posvećenu Maloj Gospi i uz kapelicu sv. Klimenta.

Seoska zajednica Bitelića vjerski je mješovita, većina je žitelja katoličke vjeroispovijesti, a manji pravoslavne.

Obje vjerske zajednice imaju svoju crkvu i odvojeno obilježavaju svoje vjerske blagdane. Pravoslavna je crkva bila ruševina i prije Domovinskog rata i u njoj se ne održavaju obredi. Bila je posvećena Gospi Rožarici (14. listopada). Na taj je dan bio crkveni obred, a nakon mise održavao se dernek na prostoru uz crkvu. Tu su se zajedno družili i veselili i pravoslavci i katolici i u tom zajedničkom okupljanju očitovao se suživot. Danas (godine 2000), nakon Domovinskog rata međuvjerski odnosi su promijenjeni. Dio stanovnika pravoslavne vjeroispovijesti, i to mlade životne dobi, napustio je Hrvatsku tijekom Domovinskog rata i iselio se uglavnom u Vojvodinu ili Srbiju. Ostale su starije osobe koje teško mogu biti nosioci društvenog života zajednice, a



72 Žene obilaze na koljenima – ližu oko Gospinog kipa na dan Male Gospe
Women on their knees going round the statue of Our Lady on the Nativity of the Virgin (licking).



73 Procesija s Gospinim kipom

Procession with statue of Our Lady

i ratna su događanja poremetila zajedništvo. U pravoslavnoj crkvi se ne održavaju obredi, pa se tu ni suseljani ne okupljaju i ne družu. Jedino se na groblju uz crkvu ukopavaju pripadnici pravoslavne vjeroispovijesti.

Katolička župna crkva, koju zbog nedostatka franjevaca od 1810. drže dijecezanski svećenici, posvećena je Maloj Gospi (8. rujna).

U Biteliću stanovnici katoličke vjeroispovijesti imaju i kapelicu posvećenu sv. Klimenta (23. studenoga). Uz ta dva sakralna zdanja formirali su se društveni prostori seoske zajednice, na kojima se održavaju pučko-religijska i društvena događanja.

Najveći blagdan stanovnika katoličke vjeroispovijesti jest Mala Gospa. Tog dana od ranoga jutra, prije mise, okupljaju se vjernici u crkvi i oko nje. U crkvi s oltara skinu Gospin kip i postave ga u sredini crkve, tako da vjernici mogu obilaziti oko njega. Oko Gospe obilaze uglavnom žene, s krunicom u ruci, a neke i ližu, tj. obilaze na koljenima (sl. 72).

Za vrijeme služenja svete mise vjernici imaju svoja određena mjesta u crkvi. Stariji su muškarci pred oltarom,

žene sjede u klupama, ispod kora su mladići i djevojke te djeca, a na koru su muškarci srednjih godina.

Na prostoru oko crkve okupljaju se Bitelićani, od najstarijih pa do najmlađih, i to oni koji žive u selu i oni koji žive u obližnjim gradovima i negdje u svijetu. Svi oni sudjeluju u procesiji, slušaju misu, a potom će se zabavljati.

Procesija se kreće *naoposun*, tj. u smjeru od istoka prema zapadu, oko crkvenoga prostora i vraća se u crkvu. Na početku je procesije križ koji nosi mlada muška osoba, za križem idu muškarci, zatim djevojke koje nose Gospin kip, a iza njih idu žene i djeca. (sl. 73). Nakon misnoga slavlja ljudi se okupe na livadi oko crkve. (Sl. 74.)

Tu se postave šatori pod kojima se uz lešo – kuhanu i pečenu janjetinu, prasetinu, kobasice i dr. okupe uglavnom seoski muškarci. (Sl. 75.)

Oni tu uz jelo i piće »bace na karte« i zabavljaju se do kasno u noć (sl. 76). Žene nakon mise idu kući i gotovo svaka nosi u ruci plastičnu vrećicu u kojoj je komad pečena mesa, koji joj je kupio suprug. Godine 1999. mlađi su ljudi iz sela prvi put organizirali turnir u *balotanju*



74 Druženje sumještana i gostiju nakon mise na dan Male Gospe
Socialising, villagers and guests, after mass on Nativity of the Virgin

– bočanju i *briskuli* (vrsta kartaške igre), na kojemu su se okupili Bitelićani i muškarci iz obližnjih sela²¹. Svaki sudionik turnira trebao se upisati kod organizatora i priložiti 50 kuna. Ako netko tijekom turnira »ispadne« iz igre, a želi je nastaviti, treba ponovno uplatiti jednaku svotu. Godine 2000. organizatori proslave blagdane Male Gospe priredili su i natjecanje u nekim seoskim



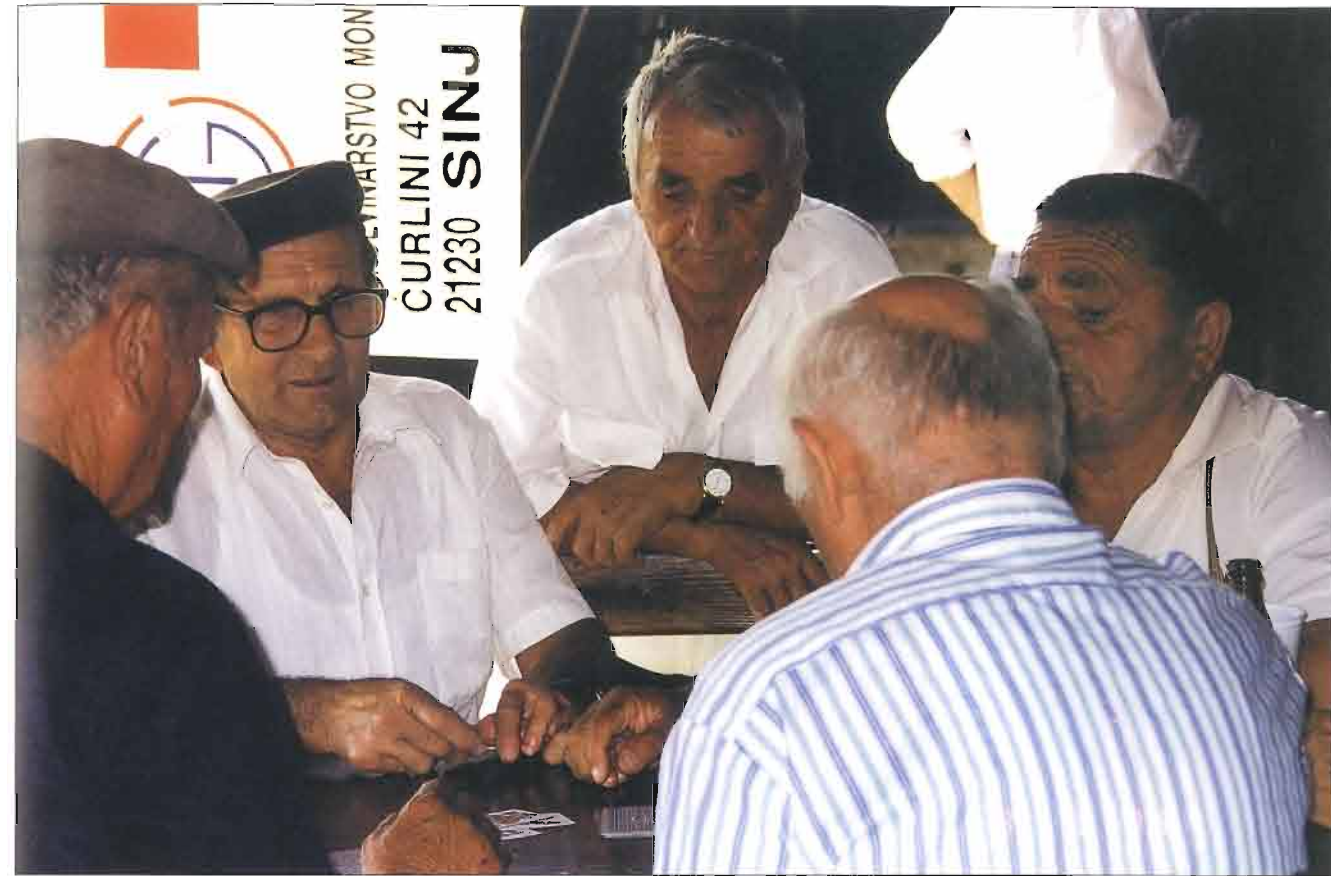
75 Dernek na Malu Gospu 2000. godine, Bitelić
Dernek (kermess) on Nativity of the Virgin day, 2000, Bitelić

sportovima i pjevanju *rere*. Natjecanja su se održavala u subotu i nedjelju prije blagdana i nakon blagdana, kada je održano finalno natjecanje.

Uz spomenuto igranje balota muškarci iz Sinjske krajine (Ruda, Brnaze, Hrvace, Han i Dugopolje) natjecali su se u »lomljenju ruku«, potezanju užeta, potezanju klipa. Svi ti sportovi pokazuju fizičku snagu natjecatelja, što je u ovom kraju izuzetno važno. Neke od natjecateljskih ekipa svoj identitet i pripadnost određenoj seoskoj zajednici pokazuju na suvremen način, majicama na kojima su otisnuta ime sela iz kojeg dolaze i još neki karakteristični detalji, npr. Bitelićanima na majici piše: »Mala Gospa Bitelić 2000«. Nakon završenih sportskih natjecanja i dodijeljenih nagrada, a to su obilate količine pečene prasetine i janjetine, ili janjetine na lešo, te vina i piva, započinje pjevanje *rere*. Na prostoru uz crkvu okupljaju se skupine pjevača i svaka za svoj *gušt* (ugodu) zapjeva, pa u noćnim satima Bitelićem odjekuje pjesma.

Kako se već moglo razabrati, sudionici u društvenom životu sela na zajedničkom seoskom prostoru oko crkve,

²¹ Balote u Dalmatinskoj zagori igraju na način tzv. *šaldo*, tj. metalnu kuglu bacaju uvis pazeći da padne blizu male kugle. Takav način igranja uvjetovan je neravnim terenom na, pa se balota ne može kotrljati, što je inače karakteristično pri ovoj igri u priobalju.



76 Muški članovi seoske zajednice nakon mise ostanu na derneku, družu se uz kartanje i pečenje.
Male members of the village community after mass stay at the dernek, socialise with card-playing and grilling.

poglavito su muškarci. Na finalnom natjecanju nije bilo niti jedne žene koja bi se natjecala, a nije je bilo ni među gledateljima.

Žene nakon procesije i mise dobiju na dar od muževa malo »pečenoga« i vrata se svakodnevnim obvezama, a tog dana imaju ih još i više, jer postoji mogućnost da u kuću navrati neki gost kojeg treba prigodno dočekati, jer je blagdan.

To su uglavnom, u novije vrijeme, događanja na zajedničkom prostoru oko crkve na dan Zaštitnice sela.

Prema kazivanju starijih osoba, još i u doba nakon Drugoga svjetskog rata, dan Zaštitnice sela proslavljao se mnogo bučnije i veselije. Dernek, dio pučke svečanosti uz crkveni blagdan, imao je značajniju društvenu i ekonomsku funkciju. Na derneku su se okupljali katolici i pravoslavci i međusobno se družili. To je bila prigoda da se djevojke upoznaju s momcima, pa da se i *zamire*, tj. svide jedno drugomu. Djevojka je na dernek dolazila u pratnji starije ženske osobe iz obitelji koja ju je budno pratila i pazila na nju. Momak je djevojci koja bi mu se svidjela darovao *grotulje*, orahe nanizane na konop, pa se djevojčin »uspjeh« kod mladića procjenjivao po broju *grotulja* koje bi ona »objesila«

preko ruke ili ramena, javno pokazujući da je *zamirena*. Djevojka je primila *grotulje* i jabuke samo od mladića koji joj se sviđa, i to je bio znak da mu se »obećala«. Poslije primljenih *grotulja* i jabuka, slijedile su zaruke. No, bilo je i izuzetaka, pa je djevojka mogla mladića



77 Na dan sv. Marka žene donose razne trave na blagoslov u crkvu, Bitelić
On St Mark's Day, women bring various herbs for blessing at the church, Bitelić



78 Procesija sa Svečevim kipom na dan sv. Klimenta
Procession with the statue of the saint on St Clement's day.

i »prevariti«. Dernek je mjesto gdje se dogovaralo i o sklapanju braka, pa i o prividnoj, dogovorenoj otmici²², a i o poslovima. Igralo se kolo, pjevala *treskavica*, rera, guslilo i dipililo, jelo i pilo, u čemu je bilo i pretjeravanja, što je dovodilo i do tučnjave među seoskim momcima. Te momačke tučnjave gotovo da su bile pravilo, jer kažu da nema derneka bez tučnjave. Najčešće bi se mladići potukli zbog djevojke, da se vidi tko je jači, na taj su se način rješavali nesporazumi, a bilo je i bezrazložnih tuča, tek tako da se ljudi zabave. Među suseljancima se znalo koje su osobe sklone toj vrsti »zabave«.

Na dernek su dolazili *torbari*, *galantari* – putujući trgovci s dućančićima koje su nosili sa sobom, nudeći razne sitnice: ogledalca, češljice, ukosnice, pribadače, iglice, konce i sl. Bilo je i trgovaca koji su prodavali *škiju* – duhan, razne slatke napitke, slatkiše, voće i sl. Na dernećima je bilo zabavno i za stare i za mlade, neki su se ljudi susretali samo od derneka do derneka, tu su se čule novosti iz susjednih sela, iz grada, dogovaralo se o poslovima, uglavnom za svakoga je bilo zanimljivosti. Danas starije osobe s prizvukom sjete pričaju o nekadašnjim dernećima, jer današnji dernek više nema

za seosku zajednicu nekadašnje značenje, sada je to uglavnom zabava za muškarce.

Za Bitelićane je važan i blagdan sv. Marka (25. travnja), kada se također susreću na zajedničkom prostoru uz crkvu. To je proljetni blagdan, kada priroda počinje bujati, pašnjaci postaju zeleni, blago postaje nemirno, a i izloženo je kojekakvim opasnostima, npr. ugrizu zmija. Ujedno to je vrijeme proljetnih radova po poljima i njivama. Da bi bilo napretka i plodnosti i u blagu i u zemlji, vjernici se ufaju u sv. Marka.

U biteličkoj župnoj crkvi na dan sv. Marka okupi se velik broj vjernika, jer tog dana svećenik obavlja blagoslov polja. Prije mise održava se oko crkve procesija koja se zaustavi na četirima mjestima – simbolično na četirima stranama svijeta, gdje svećenik uz prigodne molitve obavi blagoslov polja. Uz taj crkveni obred za bitelićane je važan pučko-religijski običaj blagoslova trave. Taj običaj uglavnom održavaju žene, i to one koje drže *blago*²³. (Sl. 77.)

Bitnu ulogu u godišnjim događanjima stanovnika Bitelića ima i blagdan sv. Klimenta (23. studenoga), (sl. 78).

U selu je početkom prošloga stoljeća sagrađena kapelica posvećena tom svecu, pa je to također jedno od mjesta na kojemu se redovito okupljaju. Bitelićani ga štiju kao zaštitnika stoke i vjerojatno su taj običaj ovamo donijeli dijecezanski svećenici iz Poljica (Omiš), gdje se sv. Kliment također štije kao zaštitnik blaga²⁴.

U ovome kraju, gdje je od starine stočarstvo jedna od glavnih grana privređivanja, trebalo se brinuti i o zdravlju i napretku blaga. Budući da im oficijelna veterina nije bila uvijek dostupna, ljudi su pribjegavali alternativni. U štale i pojate stavljali su »zapise«, što je već prije

²² U kopnenom dijelu Dalmacije i danas je čest način sklapanja braka dogovorenim *umaknućem* – otmicom, ili kako se ovdje čuje »ukrasti djevojku«. Najčešći razlog sklapanja braka otmicom jest nepristanak djevojičinih ili mladićevih roditelja, i to najčešće zbog lošeg imovinskog stanja jednog od partnera, ako je djevojka maloljetna, ili kad ima stariju neudanu sestru, a običaj je da se sestre udaju po redu. Međutim, u nekim situacijama, npr. odlazak u vojsku ili u rat, na rad – kad bi mladić htio biti siguran da će ga djevojka čekati, a tada nisu bili u mogućnosti prirediti pir, mladenci bi obavijestili roditelje o *umaknuću*. U slučaju dogovorene otmice mladić je sa svojim pomagačima dolazio *umaknuti* djevojku, a to je bilo na paši, noću iz kuće ili s derneka. Događale su se i nasilne otmice napose ako je djevojka bila nakićena (npr. derdanom – nakitom od srebrnih kovanica), ili se znalo da je *dotarica*, tj. jedina nasljednica u obitelji. (Alaupović Gjeldum, 1995/96:78.)

²³ I u Trogirskoj sam zagori zabilježila blagoslov trave na blagdan sv. Marka, koju će upotrijebiti za liječenje ljudi i životinja, napose od zmijskog ugriza. (Alaupović Gjeldum, 1996: 273)

²⁴ O tome kako je u Poljicima (Omiš) sv. Kliment, koji se inače štije kao zaštitnik mramorara, lađara i mornara, postao zaštitnik stoke, prikazano je u: Alaupović Gjeldum, 1997: 147-165.



79 Janje s imobiliziranim nogom dlagama – daščicama
Lamb with leg hobbled with small boards.

spomenuto pri opisu Jukićeve štale, a sve u vjeri da će na taj način blago zaštititi od bolesti. Sami su i liječili oboljele životinje: npr. ako ovca slomi nogu omotaju joj oko noge krpicu namočenu u bjelanjce i imobiliziraju je *dlagama* – *daščicama* koje omotaju vunicom (sl. 79).

Od ujeda zmije životinju liječe bockanjem iglicom oko mjesta ugriza, pritiskanjem kamenom i davanjem napitka od aptovine, ili to mjesto mažu tzv. zmijskom travom. Uz takve načine primjenjivanja pučke veterine, selo se uzdaje i u svojega lokalnog sveca, zaštitnika stoke, sv. Klimenta.

Na dan sv. Klimenta većina Bitelićana, kao i mještana susjednih sela, pa i onih iz Bosne, dolaze na zavjet u kapelicu posvećenu sv. Klimentu. Zavjetuju se za zdravlje stoke, ali i svoje. Tom prigodom donose malo soli u plastičnoj vrećici koju će svećenik tijekom misnog obreda blagosloviti.

U kapelici se samo na dan sv. Klimenta održava svečana misa, a »slavljenjem« crkvenih zvona obznanjuje seoskoj zajednici. Prije mise u sredini kapelice izloži se Svečev kip, da bi vjernici mogli obilaziti oko njega i moliti mu se. Potom procesija s kipom sv. Klimenta, krećući

se *naoposun* – u smjeru kretanja Sunca, izađe iz crkve i prođe preko obližnjih livada i gajeva, vrati se do crkve, obiđe oko nje te se vrati u crkvu. Pred kraj mise svećenik blagoslovi sol. Prijašnjih godina vjernici su donosili na blagoslov u crkvu i neke dijelove kojima se blago opremalo: zvono, konop, *oglav*, *teljig* i sl., a godine 1999. vidjela sam da su donosili samo sol. (Sl. 80)

Vjernici toga dana plaćaju i svete mise za napredak, plodnost i zdravlje stoke. Nakon povratka kući iz crkve običaj je da nahrane blago i da u hranu stave malo blagoslovljene soli.

Ljudi koji žive u zaselku u blizini kapelice moću lokalnog zaštitnika blaga koriste se i u drugim prigodama. Jedna mi je žena kazivala kako je bolesnu kravu triput *naoposun* provela oko kapelice, nakon čega je krava ozdravila.

Prema kazivanju starijih osoba, prije Drugoga svjetskog rata i na dan sv. Klimenta igralo se kolo na prostoru oko crkve, a prodavalo se i pečeno meso i vino, kao i druge uobičajene sitnice koje se nude po dernećima.

U današnje vrijeme Bitelićani se na blagdan sv. Klimenta susretnu na prostoru oko kapelice, organiziraju procesiju, jednog čovjeka zaduže da zvonima »slavi«, plate misu, blagoslove sol, te se, u vjeri da će njihov Svetac očuvati blago i njih od zla, vrate svojim domovima. Time je blagdan sv. Klimenta osiromašen za društvena događanja, a sačuvao je samo pučko-religijske značajke.

Osim ovih, spomenutih prostora koji su zajednički cijelom selu, i komšiluci imaju određena mjesta za druženje, kao što su guvno, mjesto određeno za balotanje, pa i ono na kojemu se pale svitnjaci – krijesovi uoči blagdana sv. Ivana Krstitelja (24. lipnja), (sl. 81).

Guvno je imalo funkciju seoskoga trga i bilo je jedini veći prostor s ravnom površinom, koja je od nabijene zemlje ili popločena kamenom. Na guvnu su se u vrijeme Božićnih blagdana okupljali seljani i tu igrali kolo. Za svadbenoga slavlja guvno je također bilo mjesto igranja kola. Uz guvno se često vezuju i neka vjerovanja, npr. da na njemu igraju kolo i vile, ali i da se na pokladni utorak sastaju vještice i igraju kolo. Zbog toga starije osobe imaju strahopoštovanje prema guvnu, pa, kada prelaze preko njega, obvezno se *znamenuju*, prekrize.²⁵

²⁵ »Kad je pir igralo se na guvnu ili pred kućom« (F. Ivanišević: 1903-1906;505). Prema mojim terenskim zabilješkama iz Podgrada (Poljica omiška), za Božić bi mještani komšiluka na guvno stavili *maštelo* – drvenu posudu u koju bi svako kućanstvo ulilo vina, koje su svi pili. U Imotskoj krajini u selu Ričicama zabilježila sam da se na pokladni utorak na guvnu sastaju vještice i, kako ovdje vjeruju, onaj tko ih želi vidjeti treba prvi zalogaj od večere ispljunuti. A da bi *mora* postala vješticom, treba je na guvnu zavrtjeti, i to na pokladni utorak.



80 Žene nose sol na blagoslov na dan sv. Klimenta
Women carrying salt to be blessed on St Clement's day.

Da vještice ne bi dolazile na guvno, trebalo ih je udobrovoljiti. Činili su to s uštipkom nabodenim na vilicu koju bi zaboli u stožinu – drveni kolac u sredini guvna za koji se privežu konji pri vršidbi. To se činilo na pokladni utorak, dan za koji se vezuju mnoga vjerovanja o vješticama i kada su na jelovniku obvezno uštipci prženi na maslu. U vrijeme božićnih blagdana Jukići su do proje nekoliko godina na Badnju večer unosili slamu u kuhinju, a na dan sv. Ivana, treći dan Božića, iznosili je i posipali po guvnu. Činili su to i drugi Bitelićani. Božićna se slama posipala po guvnu radi boljeg uroda žitarica u idućoj godini.

Danas se na guvnu ne igra kolo, a o vješticama, kako mi je rekla starija žena iz Jukića, nije od svoje mladosti čula da su se pojavljivale. Više se ne vrše konjima nego to čine traktorom ako mogu njime prići na guvno, a i običaj unošenja slame u kuću na Badnji dan zamro je. Godine 1999. bila sam uoči blagdana sv. Ivana u komšilucima Jukići i Buljani. Jukići su na proplanku iznad



81 Preskakanje vatre-svitnjaka uoči blagdana sv. Ivana
Krstitelja
Jumping over the bonfire on St John's Eve.

komšiluka zapalili svitnjak, ali su umjesto drva zapalili automobilske gume. Oko vatre su se okupila djeca i njihovi roditelji, ali stariji nisu željeli »uživati« u gustom dimu koji se stvarao od zapaljenih guma. Zbog dima svitnjak se nije mogao preskakati.

Naprotiv, u zaselku Buljani, vatru je pripremalo nekoliko obitelji zajedno. Sakupili su suhoga granja i drva, pa su naložili veliki oganj usred komšiluka. Oko vatre su se okupili djeca, momci, djevojke i starije osobe. Preskakali su preko vatre, a baka Maša je iskoristila prigodu da ispriča kako je to nekada bilo. Ubrali bi nekoliko klasova mlade pšenice, propržili ih na svitnjaku i zrnje pojeli, vjerujući da će, ako to učine, urod u idućoj godini biti bolji. Djevojke i mlade žene za taj su dan pripremale rukovetice; dvije vunene niti, crvenu i zelenu, dvije žene preplitale su prstima. Rukoveticu bi svezale oko ruke, samo tu noć uoči Sv. Ivana, vjerujući da će ih svitnjak blagosloviti. U dane žetve rukoveticu bi stavile na zapešće desne ruke, da im se ruka ne zamori



82 Žene izrađuju – prepliću rukoveticu

Women plaiting garlands.

U Jukićima su prije dvadesetak godina palili svitnjake od slame, i to svaka obitelj pred svojom kućom. Plamen od upaljene slame nije bio opasan, pa su pripadnici svih dobi mogli preskakati takav svitnjak, a činilo se to »na križ«. Ujutro na blagdan sv. Ivana svi su ukućani ustajali prije izlaska Sunca i gazili »na križ« preko pepela da ne bi dobili naboj – čir. Nakon toga išli su na »živu« vodu oprati noge. Roditelji su budili djecu da gaze preko pepela i peru noge na obližnjem izvoru; nakon čega su se neka djeca vraćala u krevet, a neka su odmah išla na pašu s blagom.

Sela i zaseoci bili su glavni okvir komuniciranja i osnovni prostor uspostavljanja društvenih veza u prvoj polovici 20. stoljeća. Unatoč tomu, a zbog bioloških, društvenih i gospodarskih razlika, selo nije bilo homogena zajednica. Kao i u obitelji, i na planu sela su spol i dob bitni čimbenici pri uređenju odnosa među ljudima. (J. Čapo Žmegač, 1998: 271)

U seoskoj zajednici Bitelića koju čini niz komšiluka važnu ulogu u okupljanju seljana imaju dvije vrste prostora: prostor komšiluka na kojemu se okupljaju plemenjaci i prostor zajednički cijelom selu, gdje se, uz Bitelićane, okupljaju i seljani iz susjednih sela, njihovi rođaci i prijatelji.

Prije sam u tekstu spomenula kako su se u kući Jukić okupljali suseljani Jukića i oni iz susjednih zaselaka. Tu su se zabavljali, družili, kartali, jeli i pili. Bila su to druženja muškaraca u slobodno vrijeme. Ženama tu nije bilo pristupa. One i djeca zajedno s muškim članovima zajednice okupljali su se uoči blagdana sv. Ivana na mjestu određenom za paljenje svitnjaka. Tu su se očitovali povezanost, bliskost i zajedništvo ukućana, a i suseljana, jer su se veselili tom događaju i zajedničkom druženju.

Zajednički su prostori cijeloga sela oni uz župnu crkvu Male Gospe i kapelicu sv. Klimenta, a do sedamdesetih godina važno je okupljalište za sve Bitelićane bio i

prostor uz pravoslavnu crkvu, na dan Gospe Rožarice. Kako danas kažu Bitelićani, bio je to »jači« dernek nego katolički. Pri tim okupljanjima uz ove tri spomenute crkve žene obiju konfesija išle su na sve mise, dok su muškarci slušali samo mise u crkvi kojoj su pripadali. Prostor u crkvi bio je podijeljen na muški i ženski, a i u procesiji su hodali odvojeno.²⁶

Okupljanje na dernecima, sve do šezdesetih godina ovog stoljeća, bio je jedini način međuseoskog komuniciranja žitelja sela. Ljudi su pješice odlazili na derneke i tu se družili, upoznavali, trgovali, dogovarali o poslovima, ženidbama i dr. Kad su se i na selu pojavili automobili međuseoska komunikacija postala je češća i ne samo u vrijeme derneka, no opet uglavnom samo za muškarce.

Čovjek i zavičaj

U razgovorima s članovima obitelji Jukić i Đapić, te s nekolicinom osoba iz Bitelića, o tome što je za njih zavičaj i kako ga oni osjećaju, dobila sam različite odgovore. Uglavnom za sve zavičaj su selo Bitelić i rodna kuća u kojoj su se rodili, te obitelj. U vrijeme Domovinskoga rata, dok su članovi obitelji Jukić bili smješteni na različitim lokacijama (Sinj, Han, Vrdovo, Jukići, pa i ratište), svi su najviše tugovali zbog toga što obitelj nije na okupu; najteže im je padala ta razdvojenost, a okupiti se mogu samo »na kominu«. Izraz »na kominu« ovdje znači zavičaj. Kad je Ćiro Jukić radio u Njemačkoj i povremeno dolazio kući u Bitelić, rekao bi: »Idem na komin«.

Ćirina kći Mladenka, koja živi u njihovoj kući u Sinju, nedavno je rodila drugo dijete, a krštenje je bilo, kako su mi kazali »na kominu«, tj. u selu Turjaci, odakle je otac djeteta. Iako bračni par živi u Sinju, tu nije njihov »komin«, nego u selu odakle je otac. Ta emocionalna, tradicijska povezanost s rodnim mjestom, rodnom kućom i ognjištem vrlo je izražena. Ljudi koji su napustili svoje selo, svoj »komin«, ostaju do smrti vezani za taj prostor. Slobodno vrijeme, vikende, blagdane, obiteljske svečanosti pa i pokope, obavljaju u svojem selu. Zavičaj im nudi sadržaj za ispunjenje slobodnog vremena. Već sam spomenula kako mnogi Bitelićani koji su se iselili u grad, dolaze na Vrdovo sijati krumpir, iako ih taj krumpir stoji znatno više nego da ga kupe na tržnici. Vezani su za svoj prostor, tu se najbolje osjećaju, a i krumpir im je s njihove zemlje najsladi.

Veza sa zavičajem kao prirodnim prostorom, gdje se susreću s drugim članovima seoske zajednice uz koju su vezani i kojoj emocionalno pripadaju, iako su je fizički napustili, daje im sigurnost i osjećaj da nisu osamljeni. Nakon povratka u stalno mjesto stanovanja, bilo u

obližnji grad bilo pak nekamo u inozemstvo, nastoje ponijeti nešto od hrane karakteristične za svoj zavičaj. Ako u selu nemaju koga od starijih članova obitelji koji bi im npr. ispekao kruh ispod peke ili dao sira iz mješine, tada to naruče ili kupe od nekoga u selu. Nedavno je Milica, Ćirina nevjesta, mještanicu koji se s odmora vraćao u Njemačku, gdje radi, prodala pršut i nekoliko kilograma sira iz mješine, čime će on u novoj sredini u kojoj boravi prezentirati svoj zavičaj. Za blagdane ljudi koji žive izvan svojega sela, a i oni npr. koji su na Vrdovu sa stokom kao Đapići, okupe se »na kominu«.

To okupljanje uz komin bilo je obvezno za sve članove obitelji u vrijeme Božića. Na dan seoske zaštitnice, Male Gospe, i Bitelićani koji žive izvan sela okupe se na misi, procesiji i u kasnijem druženju. Tu sam susrela ljude koji rade i stalno žive u inozemstvu, ali svake godine na dan Male Gospe dođu u svoj rodni kraj. I Ćirin sin Iko, koji je otišao raditi u Njemačku, godišnji je odmor planirao u dane Male Gospe. Neki su se u vrijeme Domovinskoga rata vratili u selo da bi ga obranili od četnika, a i njihovi sinovi rođeni u Njemačkoj smatraju svojim, iako su rođeni daleko od njega.

Na tom druženju nakon misnoga slavlja Bitelićani koji su davno napustili selo pa su im mlade generacije nepoznate, nastoje, obilazeći prostor uz crkvu i raspitujući se čiji je tko, upoznati svakog člana seoske zajednice. Taj osjećaj poznatosti stvara bliskost među ljudima i svijest o njihovu zajedničkom zavičaju. Oni će u odre-

²⁶ Godine 1999. bila sam u Biteliću na blagdan sv. Marka kada se župnik obratio vjernicima dajući im upute po kojem redu trebaju stati u procesiji: »Prvo ide križ, za križem muškarci, pa za njima svećenik i onda svi ostali«. Ovi »ostali« odnosilo se na žene vjernice, a svećenik ih se nije udostojao niti imenovati.



denom trenutku, ako bude potrebno, biti jedni drugima na usluzi (npr. upis u školu, dobivanje zaposlenja, primanje liječniku, i sl.)

Biteličko je groblje uz župnu crkvu Male Gospe i gotovo svi Bitelićani tu imaju obiteljske grobnice iako mnogi više ne žive u Biteliću.²⁷ Svi se žele pokopati u svojem zavičaju. Grobnice su grupirane na način kao i zaseoci, po plemenskim zajednicama, i to na starom i na novom dijelu groblju. Tako su npr. obiteljske grobnice stanov-

²⁷ Ovdje je običaj da udovica koja se preudala bude pokopana u grobnicu s prvim suprugom, i to bez obzira na to što ima djecu i s drugim, jer ona pripada obitelji prvoga.

²⁸ Počivalište je mjesto gdje se zaustavi pogrebna povorka, na koje tripit *naoposun* zavrtne nosila, spuste na počivalo i pomole se Bogu. U srednjoj Dalmaciji, i to na njezinu kontinentalnom dijelu, počivala su obilježena nekim znakom: kamenim križem, kamenim postoljem s križem, ili na kamenu živicu uklesanim inicijalima pokojnika, godinom rođenja i smrti itd. To su poglavito zajednička počivala na kojima se zaustavljaju pripadnici jedne plemenske zajednice ili više njih, koje žive u susjedstvu. U Ogorju Gornjem počivala su individualna, tj. za svakog se pokojnika načini poseban znak u kamenu, npr. inicijali, godina ili križ. O tim, ogorskim počivalima pisao je Gavazzi (1978:200). Mnoga su počivala razrušena gradnjom putova, ali ljudi znaju gdje su se nalazila pa se na tom mjestu i danas zaustavlja pogrebna povorka. Neka su počivala u blizini groblja, a neka na pola puta od zaselka do crkve.

nika komšiluka Donji Jukići jedne do drugih u nizu i bliže su crkvi, kao i njihov komšiluk, dok su grobnice Gornjih Jukića, također na okupu, ali su udaljene od crkve kao što je i njihov komšiluk.

Prostor je oko groblja ograđen i u groblje su ulazi s triju strana, prema smjeru iz kojeg se na groblje dolazi iz pojedinih zaselaka. Pogrebna se povorka zaustavi na počivalištu izvan grobljanske ograde, i to na trima mjestima, ovisno o tome iz kojeg je zaselka pokojnik. Počivalište nema nikakva obilježja, ali ljudi znaju gdje se trebaju s pokojnikom zaustaviti, pa svakoga novog svećenika o tome obavijeste.²⁸ Tu na groblju, u svojem zavičaju, nalaze svoj vječni mir i oni Bitelićani koji su proživjeli svoj život daleko od rodnog sela, pa i njihovi potomci rođeni daleko od Bitelića.

Iz svega proizlazi da i današnji naraštaj Bitelićana (bez obzira na to gdje pojedini žive), duboko u sebi nosi svoj zavičaj, a to su u prvome redu rodna kuća, komin i selo. To je prostor koji im je poznat i blizak, u kojemu se snalaze i u kojemu uživaju, tu su slobodni i opušteni. Zavičaj čine i rodbina, prijatelji, poznata lica, prostori, kao i poznata jela; i crkva u kojoj su kršteni, vjenčani i uz koju će biti pokopani.

Zaključak

Način je oblikovanja stambenoga i gospodarskog prostora Bitelićana multilokalan. Ta multilokalnost veći- ne bitelićkih obitelji, pa tako i opisanih dviju, Jukića i Đapića, koje su poslužile kao primjer, uvjetovana je načinom njihova privređivanja, stočarstvom. U vrijeme kad je u selu oskudna ispaša oni izgone stoku na Vrdovo, a kad i tu ponestane ispaše, odlaze na pašnjake na višoj nadmorskoj visini. Uz stočarstvo bave se i poljoprivredom, i u selu i na planini. Već je na početku spomenuto da se u ruralnoj sredini stanovanje ostvaruje gotovo uvijek u vlastitoj kući, oblikovanoj prema zamisli njezinih stanara ili njihovih predaka, za njihove potrebe, pa je oblikovanje te arhitekture slobodnije, oseljivije i individualnije. No, i pri oblikovanju seoskih kuća postojala su ograničenja, a to su najčešće nedostatak sredstava i nepoznavanje građevinskoga zanata. Promjene potreba stanara koje su najčešće proizlazile iz promjene strukture obitelji, povećanja članova obitelji, dioba, migracije, pa i kulturnih i društvenih mijena, imale su utjecaja na organizaciju i reorganizaciju prostora. Čovjek je sebi prema svojim potrebama, gotovo svakodnevno, prilagođavao prostor. Svi ti čimbenici utjecali su na stambeni, kao i na gospodarski prostor, mijenjajući ga raznim dogradnjama, pregradnjama, promjenom funkcije, rušenjima ili potpunim napuštanjem, što se očituje u svim dalmatinskim selima.

Koliko god nam se činilo da je pri korištenju prostorom za izgradnju stambeno-gospodarskih zgrada i sklopova u ruralnoj sredini čovjek slobodan pri odabiru mjesta za gradnju, to nije uvijek slučaj, jer je najčešće ograničen naslijeđem. Naslijeđivanje nekretnina ide po muškoj liniji i nasljednici ostaju živjeti u naslijeđenoj kući, koju će dogradnjama i prenamjenom prostora prilagoditi sebi i potrebama svoje obitelji.

To se događa u prvoj generaciji nasljednika, kad braća ostaju živjeti u roditeljskoj kući, što smo vidjeli na primjerima obitelji braće Jukić i Đapić, koji su neko vrijeme živjeli u zajednici. Kada je taj život u zajednici zbog skućena prostora postao nelagodan, jer je došla druga generacija, a i zbog međuobiteljskih nesuglasica, braća se razilaze i svaki za sebe stvara svoju samostalnu stambenu i gospodarsku jedinicu. Prostor za gradnju nove kuće uvijek je u njihovu komšiluku i najčešće na njihovoj parceli, što smo vidjeli kod obiju promatranih obitelji. Nove su kuće gradili na svojem zemljištu, iako te lokacije prema nekim tradicijskim navikama nisu

pogodne. Tako npr. obitelj Ante Đapića gradi kuću na kamenu živcu i vrlo kosom terenu na kojemu nije bilo moguće ukopati prostor za podrum, a kuća je izložena sjevernom vjetru. No on je tu imao svoj komad zemlje, u svojem komšiluku, i tu je za njega bilo najprikladnije graditi. Ovdje nema slučaja da je netko gradio novu kuću u drugom zaselku, pa, i kad grade kuću u Sinju, braća Jukići su na okupu i tu formiraju novi komšiluk Jukića, a i groblje im je organizirano na taj način.

Odabir pogodnog terena za gradnju, koji je zaklonjen od vjetrova, na prisojnoj strani, koji ne zadire u plodno zemljište, koji je pristupačan i čovjeku i stoci, u blizini izvora, plodne zemlje, pašnjaka i prometnica, bio je uobičajen pri starijim gradnjama. U novije se vrijeme od tog pravila odustaje, pa je npr. Ćiro Jukić kuću u Biteliću označenu brojem 4 sagradio u svojem vrtu. Stariju seosku arhitekturu označuje i funkcionalnost, npr. guvno je uvijek građeno uz pojam - spremište za slamu, gnojnica uz štalu, trap u kući ili u blizini nje, a za noviju gradnju važan je put kojim se traktorom može prići do pojate i gnojnice, jer danas se guvna gotovo i ne upotrebljavaju, žetva se obavlja kombajnom, a i gnojnice su udaljene od stambenih kuća. I u starijoj i u novijoj seoskoj arhitekturi trap je u stambenoj kući, npr. u novoj kući 3 u Biteliću, Ante Đapića i kući 4, Ćire Jukića u Biteliću.

Pri diobi obiteljskog imanja po nepisanom pravu nisu djeljive sve nekretnine. Stambenu kuću mogu podijeliti pregradnjom, isto tako i neke gospodarske zgrade, ali ognjište, bunar i guvno nikad se ne dijele. To smo uočili na primjerima Jukića i Đapića. Kad su se Ćiro i Stipan podijelili, pregradili su stambenu kuću u Biteliću (u tekstu označenu brojem 2), ali nisu podijelili komin, koji je pripao Stipanu pa je Ćiro sebi sagradio novi, tj. sušaru. Isto se dogodilo i pri diobi braće Đapić. Komin je nedjeljiv, ali onaj tko ostane bez njega gradi sebi novi. Život na selu i nekad i danas nezamisliv je bez otvorena ognjišta. Za starije generacije komin je bio duša kuće. To je prostor koje se poistovjećuje s kućom, jer je u davnini to bio jedini prostor čovjekova obitavanja. Mnogi običaji iz čovjekova životnog ciklusa (npr. žene iz obitelji Jukić i Đapić rađale su uz komin), kao i oni iz ciklusa stalnih godišnjih običaja (npr. paljenje panja badnjaka), zbivali su se uz komin. Ognjište je simbol obitelji, obiteljskog i društvenog života i njegovom se nedjeljivošću osigurava daljnji nepromijenjeni život



toga kućnog prostora kao središta i svetišta obitelji. Stoga ima izuzetno važnu ulogu u tradiciji i u obiteljskim kultovima (D. Alaupović Gjeldum, 1986-1987: 535. O ognjištu kao samom žarištu kućnoga prostora, egzistencijalnom središtu, te o samom prostoru unutar kuće u kojemu se, uz zadovoljavanje svakodnevnih osnovnih bioloških i društvenih potreba zbivaju i oni nesvakidašnji događaji koji su bili prijelomni u životu i pojedinca i cijele obitelji (svadba, smrt), iscrpno piše A. Muraj u svojem radu o banijskim selima, a odnosi se na razdoblje prve polovice 20. stoljeća. (A. Muraj, 1998: 45-58.)

Današnji komini nemaju istaknutu tu društveno-običajnu značajku, njihova je uloga praktična, pa su prostorije s otvorenim ognjištem dobile i drugi naziv, sušare, jer im je, uz pripremanje hrane za stoku, pečenje kruha i dr. glavna funkcija sušenje mesa. No, naziv *komin* zadržao se kao sinonim za zavičaj, a i u značenju simbola kuće, pa bi Ćiro Jukić, kad je išao kući s rada u Njemačkoj, rekao da »ide na komin«, a njegova kći Mladenka krstila je dijete »na kominu«, tj. u rodnom selu njezina supruga.

U seoskom graditeljskom inventaru guvno, kakvo je imalo svako kućanstvo, fizički je nedjeljivo, a srodnici

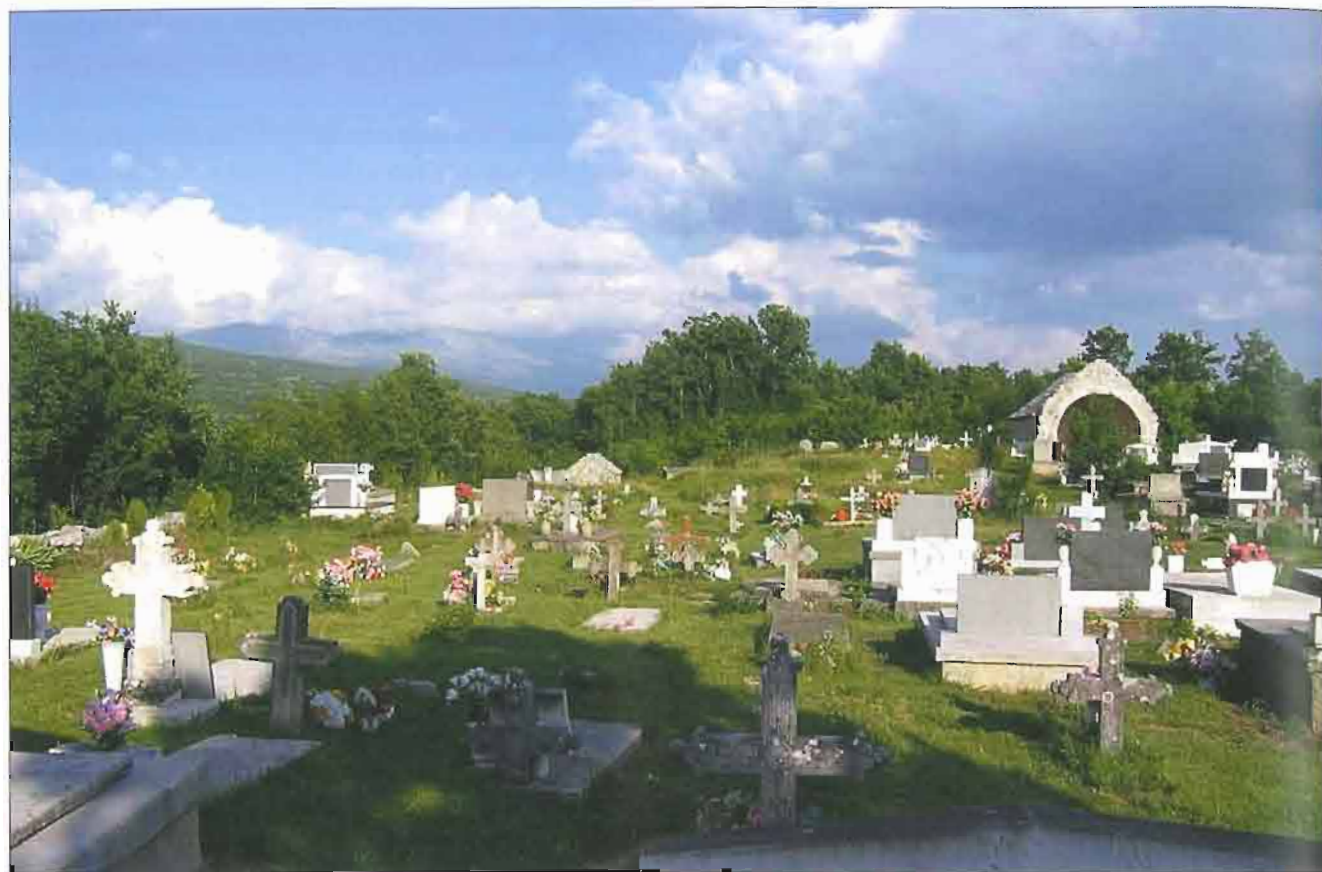
se njime nakon diobe koriste prema određenom redu. I bunari su nedjeljivi, a pravo na njihovu uporabu prenosi se s generacije na generaciju, iako se obiteljska zajednica podijelila, što sam napomenula na primjeru obitelji Đapić, koja ima pravo uzimati vodu iz svih bunara koji su od davnine bili u vlasništvu obiteljske zajednice.

Pri diobi mlinica – vodenica dijeli se mlinsko kamenje, tj. pravo na uporabu. Jukići Gornji i Donji imali su zajedničku mlinicu na Cetini, još iz vremena dok su živjeli zajedno, a po nepisanom pravu svaki muški nasljednik ima pravo na svoj dio mlina. Tijekom vremena jedno mlinsko kolo nasljeđuju muški potomci od oca, sinova, unuka itd. pa jedan mlin može imati desetak suvlasnika. U tom slučaju pojedini suvlasnici moraju dugo čekati svoj red za meljavu. To je bilo i u slučaju obitelji Jukić, pa se Ćiro odrekao svojega dijela u korist rodbine. U međuvremenu je mlinica potopljena pri izgradnji akumulacijskog jezera Peruča.

Ovo istraživanje potvrđuje da je seoska arhitektura odraz osnovne gospodarske djelatnosti. U Biteliću je glavna grana gospodarstva stočarstvo s nešto poljoprivrede i vinogradarstva, pa je i arhitektura nastajala prema tim potrebama.

U tekstu sam nastojala prikazati dijakronijski razvoj kuća, od prizemnica u kojoj su zajedno obitavali ljudi i stoka, preko njihova odvajanja kada grade stambenu kuću na kat u kojoj se prizemlje upotrebljava za štalu, a kat za stanovanje, do gradnje zasebne stambene kuće i odvojene pojate i štala. U ovoj, posljednjoj fazi i stambena i gospodarska zgrada poprimaju veće dimenzije, što je povezano i s ekonomskim prilikama kućanstva. Tako je npr. u obitelji Đapić, kada braća Slavko Krešo i Tadija grade veliku gospodarsku zgradu za stoku i stočnu hranu u Biteliću (u tekstu označenu brojem 7).

Na oblikovanje seoskih zgrada uz gospodarske i ekonomske prilike, utjecale su i one društvene. U razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata Jukići su išli na rad u Slavoniju, Đapić je postao aktivni vojnik u JNA, a 60-ih godina mnogi su odlazili na rad u Austriju i u Njemačku. Od tog rada izvan vlastita sela imali su materijalnu korist, pa su gradili nove kuće, dograđivali stare, a i neke nove sadržaje u kulturi stanovanja stečene u inozemstvu donijeli su u Bitelić. Ćiro Jukić je npr. prvi u selu imao kuponicu, Ante Đapić je dograđuje uz kuću. Unutrašnjost stambenoga prostora opremljena je keramičkim pločicama, kupovnim namještajem, kućanskim aparatima, stvarima koje su karakteristične za potrošačko društvo. Ali u taj unificirani način opremanja stambenog prostora, unose i znakove svojega identiteta, etničkog i vjerskog. Tako npr. u kući Jukić na zidu u kuhinji visi raspelo sa zataknutom jelovom grančicom blagoslovljenom na



85 Groblje u Biteliću

Semetery in Bitelić

Cvjetnicu, minijaturne vunene čarapice i uže za nošenje tereta, gusle, a u spavaćim sobama slike Gospe Sinjske. I njima, dakle, stambena sredina nije samo mjesto zaštite i svakodnevnih čovjekovih aktivnosti nego je i mjesto gdje izražavaju svoj identitet.

U javnim seoskim prostorima uočena su neka tipična ponašanja, različita u žena i muškaraca. Društveni život u seoskoj zajednici najintenzivniji je u vrijeme crkvenih blagdana i to napose na blagdan seoske zaštitnice vjernika rimokatoličke vjeroispovijesti Male Gospe i za pravoslavne vjernike Gospe Rožarice. U crkvenim obredima, na misi, u procesiji, žene i muškarci su odvojeni. Nakon mise održavaju se društvena događanja. U doba nakon Drugoga svjetskog rata druženje na prostoru uz crkvu bilo je intenzivnije. Tada su i žene i djevojke bile sudionice u tim društvenim događanjima, jer su se djevojke susretale s momcima, *zamirali* – zagledavali su se, »obećavali« jedno drugomu, a i *umicali*. Tu se igralo kolo, trgovalo, darivalo i sl. Danas se taj društveni dio zabave sveo na druženje muškaraca i na natjecanja u muškim tradicijskim sportovima. Dernek je izgubio svoj prvobitni smisao, jer se mladići i djevojke upoznaju u »kafićima« i na drugim mjestima. Ali je ostao uvriježen patrijarhalni nazor na svijet, očitovan na seoskim svetkovinama, gdje se jasno razlikuje javna sfera koja pripada muškarcima, i privatna, koja pripada ženama.

Kao što su već upozorili neki autori, suzdržanost žena od sudjelovanja u javnom uobičajeno je na prostoru Mediterana, u čemu bi se mogla prepoznati činjenica o drugorazrednom, podređenom položaju žena. U tom području u uporabi seoskoga javnog prostora očituje se vezanost muškaraca za javnost, a žena za privatnost, što se može tumačiti i premoći muškarca naspram poslušnosti žena. Na području javnog dominiraju muškarac, autoritet, vlast i moć, te stvaranje novca, nasuprot privatnom - ženskom, gdje se stvaraju životi (Harding, 1983: 287 prema A. Muraj, 1999: 224). Primjer Bitelićana, kako se to u prethodnom poglavlju pokazuje, navedenu tezu upravo potvrđuje.

Zavičaj kao mjesto rođenja ili kao prostor uz koji zahvaljujući našem porijeklu ili duljem zadržavanju postoji posebna povezanost, donekle je trajna socijalno prostorna konstelacija koju karakterizira visoka mjera naklonosti i identifikacije (Bausinger, 1990: 49). I za današnje Bitelićane zavičaj nije samo mjesto rođenja ili stalno mjesto stanovanja; to su roditeljska kuća, ognjište, imanje, crkva, groblje, rodbina, prijatelji i krajolik koji sve to okružuje. U taj se prostor vraćaju i navraćaju, sjećaju ga se s veseljem ili pak tugom, kad su daleko od njega, u njega se žele vratiti da umru ili da u njemu budu pokopani. Zavičaj je, kako kažu Bitelićani, veza čovjeka i *komina*.

Literatura

- Alaupović Gjeldum, D. (1986/1987): Običaji i vjerovanja vezani uz kuću u Imotskoj krajini, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 26, 535, Split
- Alaupović Gjeldum, D. (1992): O nekim osobitostima tradicijskog graditeljstva Makarskog primorja, *Ethnologica Dalmatica*, vol. 1, 154, Split
- Alaupović Gjeldum, D. (1995/1996): Običaji i vjerovanja pri sklapanju braka u dijelu Splitske zagore, *Ethnologica Dalmatica*, vol. 4-5, 78, Split
- Alaupović Gjeldum, D. (1996/1997): Običaji Trogirske zagore u prvoj polovini XX. stoljeća, *Vartal* 1-2, 1996, 1-2, 1997, 273, Trogir
- Alaupović Gjeldum, D. (1977): Sveti Kliment u pučkoj pobožnosti Poljica, *Ethnologica Dalmatica*, vol. 6, 147-164, Split
- Braica, S. (1992): Retorika arhitekture (na primjeru otoka Hvara), *Ethnologica Dalmatica*, vol. 1, 147-150, Split
- Čapo Žmegač, J. (1998): Seoski prostor kao osnovni prostor društvenosti, *Etnografija*, Matica Hrvatska, 271, Zagreb
- Ćubelić, I. (1984): *Dobranje: prošlost i sadašnjost*, izd. Crkva u svijetu, Split
- Fister, P. (1982): Etnologija in arhitektura, *Glasnik Slovenskog etnološkog društva*, 24, Ljubljana
- Gavazzi, M. (1978): Počivala, u: *Vrela i sudbine narodnih tradicija*, Sveučilišna naklada Liber, 200, Zagreb
- Ivanišević, F. (1903/1906): *Poljica: narodni život i običaji*, Knjižara Jugoslavenske Akademije, 505, Zagreb
- Kaer, P. (1914): *Makarska i primorje*, Tiskarski umjetnički zavod »Miriam«, 5-12, Rijeka
- Marković, M. (1989): Dinara kao sezonska planina stočara sjeverne Dalmacije, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, knj. 51, str. 47, 73, 74, Zagreb
- Muraj, A. (1989): *Živim znači stanujem*, Hrvatsko Etnološko Društvo, Zavod za istraživanje folkloru, Znanstveni Institut Filozofske Fakultete v Ljubljani, Zagreb
- Muraj, A. (1998): Seoski kućni prostor u zrcalu rituala, *Etnološka tribina* br. 21, vol. 28, 45-48, Zagreb
- Muraj, A. (1999): Samostalnost i/ili podređenost: ambivalencija društvenog položaja žena na Zlarinu, *Etnološka tribina*, br. 22, vol. 29, 224, Zagreb
- Rihtman Augustin, D. (1988): Zapis iz Travna, Alternativna urbanizacija i identitet novih naselja, u: *Etnologija naše svakodnevice*, 97-101, Zagreb
- Salopek, D. (1978): Budućnost ruralnog naslijeđa, u: *Tradicionalna stambena kuća*, str. 63. (29. Savjetovanje Udruženja *Arebeitskreis für Hausforschung*, Zagreb, 1978), Zagreb
- Schulz Narberg, C. (1978): Prema zaokruženoj teoriji arhitekture, *Zbornik Trećeg programa Radio Zagreba*, 2, 109, Zagreb

Summary

The Anthropology of Space

(with the village of Bitelić – Sinj as an example)

The Anthropology of Space with the village of Bitelić – Sinj as an example shows the result of the authoress' field research in the period from 1998 to 2000, carried out in collaboration with an architect. The human appropriation and shaping of space is a creative process and a genuine creation of culture, and has been differently formed in different societies and historical periods.

The village of Bitelić is located in the Dalmatian inland hill country in the western part of the Sinj region, land in which the population has since time immemorial been engaged in agriculture and sheep raising. The way in which people earn their livings is reflected in the organisation of the living and working space of the people of this area, who have adapted the space to their way of living and to their needs. Sheep breeders are characterised by a certain degree of mobility, changing their habitats during the year in search of new grazing. When the grass in the main village is in short supply, they drive the livestock to the mountain of Vrdovo (about 900 m a.s.l.), the south east part of Dinara, which gradually softens and turns into a broad plateau. When during the summer droughts the wells and pastures dry out on Vrdovo, the herdsmen move to the pastures on the mountain, at about 1300 m high, at Razdolje for example. These shepherds have their main dwellings and outbuildings in the home village of Bitelić; on Vrdovo they have their secondary herders' dwellings, the shielings, and on the mountain they have their tertiary herdsmen's dwellings. In more recent times (the second half of the 20th century) most of them have houses or flats in the cities (Sinj, Split). This multi-locality of most of the Bitelić families derives from the manner of their main economic activity, sheep-rearing. In order to get to know the formal treatment and the way of using the residential and outbuildings in Bitelić, we studied two families, that of Ćiro Jukić and Ante Đapić, which can serve as paradigms for the rest of the population. As well as the family residence and its farm building space, the primary, secondary, tertiary and in the suburbs of Sinj, the public rural social area was also considered, and the relation of the people and their home area. The primary residential and outbuilding space and its development is shown from the end of the 19th century until the present time. Through this period, we tracked four generations and their life in the residential and farm building complex. The oldest dwelling was an unpartitioned ground floor building in which the animals and people all lived together. When the number of family members increased, with dissensions among some of the members, and growing economic strength, the brothers divided, extended the house and built new houses, changing the purpose of the old houses. According to the traditional law of the people, when the family real estate is divided, the hearth is nevertheless indivisible, and can be inherited only by one family, the other having to build a new one. The threshing floor and the byres

are not divided, but the families use them together by negotiation and consensus. The houses, dwellings and outbuildings, are built according to the ideas of the owners, and yet the disposition of the rooms is almost identical in all houses. In the rural household the hearth was the heart of house and family, and a great many customs and beliefs are connected with it, for example, with the burning of the Yule log at Christmas time. In time the hearth lost its role and became a place for cooking for the animals, for curing meat, occasionally for baking bread and preparing food in a closed cast-iron dish under the ashes.

In the secondary dwellings on the Vrdovo plateau, the living space is cramped and life goes on in a single room with a closed stove, while the farm has several structures – the closed and open folds, the byre, the resting place and so on).

Only the Đapić family today has and uses the tertiary dwelling, while at the time of vigorous sheep raising all the Vrdovo shepherds had shielings »on the mountain« as they put it. The Đapić shieling on Razdolje is on the Bosnian side, and was ruined during the Homeland War. According to Ante Đapić's telling, it was a building 13 m long, of which the people used only 3 m, and the animals the rest of the area. They also had movable folds of wicker, which could be shifted from place to place, the animals thus leaving their dung to improve the fertility of the soil, in which cabbage would thrive.

The social space was focussed around the Catholic and the Orthodox churches, today only the Catholic, for most of the Orthodox population moved out after the Homeland War. Social life in the village is connected with some of the church holidays and the local patron saints. On such days the villagers get together at celebration of mass, and after a fete held around the church and in their homes. According to the tales of the older people even after World War II on the day of the Nativity of the Virgin, the patron saint of the village, there would be noisy merrymaking. This was called the *dernek* (something like a kermess), part of the popular festivities that in the rural milieu had an important social and economic function. There was a lot of fun at the *dernek* for old and young, and people met and swapped news, men and maids could meet, travelling tradesmen peddled their wares, people ate and drank, danced, sang and made merry. Everybody from Bitelić who had left home tried to go back there for the *dernek*, or the major religious holidays. Through these meetings, links with the home space were invigorated, with the natural area, where members of the community to which they were connected and to which they affectively belonged would meet, and although they had physically left it, it gave them security and a sense of not being alone. On this occasion they would go round the graves of their forebears, in which they too would one day be buried, for every person from Bitelić wishes to find his everlasting peace in the cemetery in his home area.